

AMOS-ETVN (Jg. 3, 3 - september 2006)

Woord vooraf

Hoewel de Belgradose neerlandistiek, hoofdvakstudie sinds 2002, nog in haar kleuterschoenen staat toont dit nummer van Amos aan dat er in die korte tijd een gemotiveerde en nieuwsgierige groep onderzoekers is ontstaan. Hun belangstelling gaat uit naar haast alle deelaspecten van het vakgebied: linguïstiek, literatuur(geschiedenis), cultuurkunde. Onderaan vindt u bijdragen van volgende medewerkers en oud-studenten:

prof. dr. Jelica Novaković-Lopušina, hoofd Afdeling - artikel over beeldvorming (onderdeel van een breder onderzoek naar het beeld van Zuidoost-Europa in Nederlandstalige bronnen van het interbellum)

mag. Irena Ajdinović, assistente - samenvatting van haar magisterscriptie over het Turks toneel in de Gouden Eeuw (vandaar de zeer uitgebreide bibliografie)

Sven Peeters, gastdocent - artikel over de nieuwste beeldvorming van Servie in de Nederlandstalige literatuur

Marko Simonović, oud-student (afstudeerscriptie over taalpolitiek tijdens de Duitse bezetting)

Tamara Britka, oud-studente (afstudeerscriptie over postmoderne literatuur)

INHOUD

1. **Jelica Novaković-Lopušina: JOEGOSLAVIË IN NEDERLANDSE REISLITERATUUR VAN DE JAREN DERTIG p. 3**
2. **Mag. Irena Ajdinović: Over het Turks toneel in de Gouden Eeuw p.15**
3. **Sven Peeters: Servië - van Schurkenstaat tot Sin City p. 20**
4. **Marko Simonović: Nationaal-socialistisch taalbeleid in Nederland voor en tijdens de bezetting 1940-1945 p.27**
5. **Tamara Britka: Allemaal delen van een geheel dat ontbreekt p. 42**

Jelica Novaković-Lopušina: JOEGOSLAVIË IN NEDERLANDSE REISLITERATUUR VAN DE JAREN DERTIG

1 Inleiding

Het oudste Nederlandstalige reisbericht waarin de bezienswaardigheden van Zuidoost-Europa, met name Dalmatië, aanbevolen worden dateert van eind 15de eeuw. De naamloze auteur behoorde tot het entourage van de Vlaamse edelman Joos van Ghistele, die het toen modieuze pelgrimstoerisme onderweg wist te combineren met sightseeing en vermaak[1]. De overpeinzingen van de auteur berusten, zoals bij de meeste reizigers van die tijd, deels op eigen observaties maar voor een groot deel op al bestaande teksten – andere reisliteratuur, chronieken, en fictie, met name antieke en bijbelse legenden - die als mentale oriëntatiemappen dienen[2]. Het beeld dat naar voren komt verschilt in wezen niet veel van andere bronnen uit die tijd: de erfenis van het antieke Rome en Byzantium aan de ene kant en de expansie van de nieuwe grootmacht, het Ottomaanse rijk, en de Oriëntale cultuur aan de andere kant boeien de reiziger meer dan de lokale bevolking en hun eigenaardigheden. Tot eind 19de eeuw bleef Zuidoost-Europa namelijk alleen een transithalte voor Nederlandstalige reizigers met verdere bestemmingen, meestal machtscentra zoals Constantinopel dwz Istanboel.

Het ontstaan van het moderne toerisme en een doelgerichte belangstelling voor de Zuidslavische regio hebben we de ontwikkeling van het spoor- en wegennet te danken. Dankzij trein- en autovervoer werden vroeger moeilijk toegankelijke gebieden voor de steeds kapitaalkrachtigere middenklassers ontsloten. Hun nieuwsgierigheid was vooral geprikkeld door het (voordelig bereikbare) onbekende. Dat hun verwachtingen nauwverbonden waren met hun zelfbeeld spreekt uit het enthousiasme voor eigenschappen die zij als het tegenbeeld ervaren van de Westeuropeaan zijnde *rijk, rationeel, individualistisch, lusteloos, overbeschaafd*.

Van die niet nalatende fascinatie door oriëntalisme, of wat men zich daaronder wilde voorstellen, getuigen reisberichten van o.a. Van der Mey[3], mejuffrouw Lugt[4] en Henri van der Mandere[5]. In 1901 heeft zelfs de vermaarde auteur Marcellus Emants[6] een gedetailleerd reisbericht gepubliceerd over zijn toeristische reis door de toen nog Oostenrijkse Bosnië en Herzegovina. Zijn absolute fascinatie geldt de Moslimbevolking en hun levensstijl. Dankzij hen bevond zich de dichtsbijzijnde exotiek op Europese bodem in Bosnië.

De Balkanoorlogen en WO I maakten een tijdelijk einde aan de ontwaakte belangstelling voor de voorkamer van de Oriënt. Pas in de jaren dertig boesemde de nieuwopgerichte Balkanstaat Joegoslavië voldoende vertrouwen in om massaler toeristen te trekken. Het toeristische voordeel – en tegelijk politieke nadeel – van dit land was zijn grote diversiteit. In tegenstelling tot sceptische of ronduit pessimistische Nederlandstalige studies en politieke analyses uit het interbellum[7], getuigt de reisliteratuur van deze tijd van oprecht enthousiasme en bewondering.

Ondanks de zeer grote etnische en culturele diversiteit blijken namelijk alle streken van Joegoslavië een gemeenschappelijke noemer te bezitten. Hun gemeenschappelijk anderszijn

ten opzichte van West-Europa berust in eerste instantie op geringere welvaart en dus op een lager ontwikkelingsstadium. Uit de beschikbare bronnen blijkt dit een voordeel te zijn omdat dit stadium garant zou staan voor grotere authenticiteit en oorspronkelijkheid. Voor minder verderf, verflauwing en decadentie dus. Met andere woorden, de Nederlandse Balkanreiziger van het interbellum was een idealist met heimwee.

2 Reisliteratuur

Nederlandstalige reisliteratuur over Joegoslavië vertoont in de jaren dertig verschillende subgenres. In de meeste gevallen betreft het een kruising tussen studie en reisverslag.

Reisgidsen in de trant van de toen beroemde Baedeker-reeks komen niet voor, waarschijnlijk omdat de meestal polyglotte reizigers gebruik konden maken van bestaande Duitse en Engelse gidsen.

2.1 Dagboeken

2.1.1 Het dagboek van Marinus van der Lubbe

Marinus van der Lubbe, de tragische figuur achter de *Reichstagsbrand*, begaf zich in september 1931 te voet naar China. In zijn naïef idealisme volgde hij de communistische verboederingspropaganda en was ervan overtuigd dat hij reizend via Joegoslavië en Turkije hooguit twee à drie maanden nodig had om zijn doel te bereiken. Tot deze berekening kwam hij eenvoudigweg door gebrek aan kennis: aardrijkskundige kaarten of gidsen kende hij nauwelijks. In zijn verbeelding was Joegoslavië niet groter dan Noord-Brabant en dus in vier dagen te doorkruisen^[8]. Toen hij er na drie weken nog niet doorheen was, gaf hij het op en keerde via Boedapest terug.

Ondanks Van der Lubbes geringe opleiding is zijn dagboek een informatief en ontroerend tijdsdocument. Door te voet te reizen en onderweg werk en onderdak te zoeken kon Van der Lubbe van dichtbij verslag doen over het alledaagse leven van de lokale bevolking die hij met veel empathie als verre lotgenoten aanvoelde. Van der Lubbe was namelijk vooral geïnteresseerd in het sociale en politieke aspect van de samenleving:

«Het volk is naar mij leek niet zoo ontwikkeld, doch wel lustig. Overal op 't land in de huizen hoor je ze veel zingen. Wat toch in deze nare tijd wel iets zeggen wil. Want ook hier gaat 't de landsman niet er best, en kan hij er alleen nog komen, daar hij niet zooveel uitgaven heeft, en alles zelf maakt en bouwd.» (Schouten, 1999:207)

«Ook had ik daar nog een heel gesprek met een student, welke in filosofie studeerde, en nu thuis uit Agram met vakantie was. Toen hij mij plotseling vroeg wat ik was, vond ik het leuk direct te zeggen 'Communist', om te zien wat hij zeggen zou. 't Viel mij al mee, en hij merkte alleen op, dat hier zeer streng is, en je uitkijken moet om niet in de bak te komen. (...) Onder anderen beweerde hij ook, dat hier een militaire dictaat is, en er weinig terecht komt van vergaderen en drukpers.» (1999:211)

«Ook praate ik nog met die boeren over hun bedrijf, en ook hier probeert steeds meer het groot bedrijf het kleine te onderdrukken.» (1999:230)

Door zijn politiek gekleurde bril kijkt Van der Lubbe ook naar zigeuners die hij overal tegenkomt, voornamelijk in Servië. In tegenstelling tot andere auteurs doorprijkt hij de gangbare vooroordelen, vermoedelijk omdat hij zelf dichter bij het natuurlijke, ongekunstelde leven stond:

«Verder kom je hier steeds zigeuners tegen, en 't is geweldig zulke tipische en intersante en gezelligen mensen je daaronder treft. Onder hen tref je werkelijk bewuste mensen aan.» (1999:229)

Hoe weinig hij overigens belast was met voorkennis van de overige culturele en etnische kenmerken van de Balkan, spreekt uit de volgende regels:

«... daarvandaan ga ik naar Beigrad, Serben wat echter een land met Joego Slavië is, en nog onder een Koning staat, wiens kop je op het geld ziet, zooals in Holland Wilhelmina.» (1999:207)

Willens nillens wordt Van der Lubbe ter plekke geconfronteerd met de gangbare etnische vooroordelen:

«Dan kom ik zowat de anderen week in Serbien. De spraak is daar net als hier [Kroatië], en hoort onder 't zelvde koninkrijk. Toch moet het nog een geheel ander volk zijn, en zou zoo als ze mij hier ingelicht hebben, nog een half wild volk zijn. Zelf dat bij de Bulgaarsche grens, roovers of zoo iets dikwijls voorkomen.» (1999:217)

Ondanks zulke antireclame blijft Van der Lubbe open voor indrukken en ontkracht het gangbare stereotype door eigen, positieve ervaringen:

«Slechts wil ik nu opmerken dar ik strakje Serbië verlaat, dat ik van die halfwildheid van dit land weinig gemerkt heeft, en weer een hoogdenkend idee van Joegoe Slavi zelf is denk ik.» (1999:233)

In zijn conclusie aan het eind van het dagboek betreurt Van der Lubbe zijn gebrekkige kennis en onderstreept hij het belang van betrouwbare reisliteratuur. Wie weet hoe de wereldgeschiedenis verder was verlopen indien hij zijn reis naar China had kunnen voortzetten.

2.2 Belletrie

Reizen en reiservaringen hebben al sinds antieke tijden aanzet gegeven tot hoogstaande literaire werken. Het vreemde bezat als decorum een enorme aantrekkingskracht voor het ontplooiën van de eigen verbeelding. Ook al ging het in zulke werken vaak om een moeilijk te ontwarren kluwen van fictie en factie, toch hebben ze veel lezers geïnspireerd om ze als reisgids te gebruiken voor hun eigen *mental mapping*.

Een voorbeeld van zulke kruisbestuiving vinden we in het reeds genoemde verslag van Van Ghistele, waar bij een bezoek aan Dalmatië antieke mythes en christelijke heiligenlegenden^[9] als leidraad dienst deden.

2.2.1 Het werk van A. Den Doolaard

A. Den Doolaard is ongetwijfeld de meest befaamde literator onder de Joegoslavië-kenners. Zijn omvangrijk oeuvre bestaat uit verschillende genres, o.a. uit reisgidsen^[10]. Toch heeft hij Joegoslavië als reisdoel de grootste dienst bewezen met zijn romans^[11]. Het onlangs opgerichte standbeeld in Ohrid getuigt van de (Macedonische) appreciatie ervoor.

In een interview met Hans van de Waarsenburg, zijn biograaf, legt Den Doolaard de aantrekkingskracht van Joegoslavië uit:

«Ik ben aan Joegoslavië zeer verknocht geraakt, omdat het waarschijnlijk het eerste land was, waar ik in aanraking kwam – vanuit de Westeuropese beschaving – met een veel ouder cultuurpatroon.» (1982:54)

Deze fascinatie met een ander cultuurpatroon en een ander levensgevoel heeft Den Doolaard met veel van zijn voorgangers en opvolgers gemeen. De essentie ervan beschrijft hij aan de hand van eigen ervaringen en geeft daarbij een van de treffendste verwoordingen van het geïdealiseerde Balkanbeeld met de rillingen veroorzakende *kafanska pevačica* - de kroegzangeres - als boegbeeld:

«Meestal waren het zigeuners. Zij konden putten uit een oneindige schat aan Joegoslavische volksliederen. Voor een paar dubbeltjes speelden ze enkele liederen op verzoek. Je gaf dat geld op de manier, zoals dat in de Oostenrijks-Hongaarse monarchie de gewoonte was.

Zo'n zangeres was een erg onafhankelijk meisje. Sommigen waren heel beroemd en enkelen gaven zich na sluitingstijd over aan gematigde prostitutie met een cliënt naar háár keuze! Daar waren prachtige vrouwen bij, geweldige zigeunerwijven. Er was er een bij waar je van af moest blijven. Ze heette Stana en was getrouwd met de primas van het orkest. Ik ben Stana nagereisd van Belgrado naar Skopje, achthonderd kilometer, enkel om haar te horen zingen. Op een heel vreemde manier was ik verliefd op haar. Niet om met haar naar bed te gaan, maar

ze gaf me wat de Joegoslaven *sevdah* noemen. Een typisch soort rilling over je rug, waardoor je wist dat er een andere wereld moest bestaan, een verwezenlijking van het op aarde onbereikbare. Een wereld waar ook de liefde voortduurde, waar je eeuwig jong zou blijven. En dan kon plotseling haar stem omslaan en zong ze, dat het allemaal bedrog was, dat het afgelopen was, dat elke liefde kapot gaat en de dood onvermijdelijk is. Het geheimzinnige aan Stana was het timbre van haar stem, de hartstocht waarmee ze zonder gebaren de diepste gevoelens weergaf.» (1982:54f)

Het literaire product van deze *sevdah*-fascinatie is de roman «Bruiloft der zeven zigeuners» geworden.

2.2.2 Vertalingen

Anderstalige reisliteratuur werd al sinds de middeleeuwen veel en graag in het Nederlands vertaald^[12]. De auteurs waren grotendeels onderdanen van de naburige grootmachten Frankrijk, Engeland en Duitsland.

Een nieuw subgenre dat tijdens het interbellum de aandacht trok waren reisboeken voor/door fietsers. Geen wonder dat ze in Nederland op een groot publiek konden rekenen. Noemenswaardig is het boek van de Duitser Egon Schleinitz «Twintig weken op avontuur. Per fiets naar het zonnige zuiden», met 4 kaarten en 25 tekeningen van Heinz Schubel. Hoewel het in de eerste plaats om een avonturistisch jeugdboek gaat - berustend op ervaringen van de auteur - kunnen de belevenissen van de twee jeugdige fietsers door Joegoslavië ondanks sommige geopolitieke onnauwkeurigheden (en pro-Duitse sympathieën) als toeristische lectuur dienen. De auteur verwijst op een paar plaatsen dan ook expliciet naar dit genre, vooral echter om aan te tonen dat hij door hun idealiserende reclame een verkeerd beeld had gekregen van de Kroatische kust:

«We vragen ons tevergeefs af, waar hier de bekoring der Kroatische kust te vinden is, waarvan de reisgidsen immers zoveel en zo nadrukkelijk weten te vertellen.» (1937:77)

Toch is het juist de ruwheid van het landschap en de armoede en eenvoud van de bevolking wat voor de avontuurlijkheid van het verhaal zorgt dat haast door Karl Mey-lectuur lijkt geïnspireerd.

Het voorwoord is geschreven door de toenmalige burgemeester van Sarajevo, Asim-beg Mutevelić, aan wie het boek is opgedragen:

«Daarom dan ook begroet ik met vreugde het verschijnen van dit boek, en ik ben overtuigd dat tegen de tijd, waarop de jonge schrijver de mannelijke leeftijd bereikt zal hebben, de goede wil der volken zo sterk geworden zal zijn, dat zij al hun krachten aan vreedzame arbeid zullen wijden.»

De geschiedenis heeft hem helaas tegengesproken. Toen Schleinitz, geboren in 1912, de mannelijke leeftijd had bereikt, woedde de Tweede Wereldoorlog volop.

2.3 Gidsen en studies

Met de opkomst van het middenklasse-toerisme verscheen er steeds meer gespecialiseerde reisliteratuur op de markt. De bekende Baedeker- en Cook-reeks waren toonaangevend en bleven een lange tijd onevenaard.

Nederlandstalige reisliteratuur over de Balkan was tussen de twee Wereldoorlogen voornamelijk een mix van populairwetenschappelijke studie en ego-document van vaak hoogstaande literaire kwaliteit.

2.3.1 Reisgids van W. Valk

Wieger Valk, H.B.S.-leraar uit Amsterdam, heeft aan de hand van eigen reiservaringen en van geraadpleegde literatuur de eerste expliciete reisgids geschreven. Zijn «Reisgids voor het buitenland – Joegoslavië» is 1937 in de A.N.W.B.-reeks verschenen.

In het voorwoord van de Joegoslavische ereconsul in Nederland, Cornelis Dirk Merens^[13], wordt naar de uitstekende eigenschappen van de auteur verwezen, met name naar zijn eruditie, geïnformeerde kennis en welwillendheid. Deze eigenschappen sieren ook de overige reisboekenauteurs van het interbellum.

Al vanaf de eerste bladzijde (van in totaal 112) laat Valk zijn fascinatie voor Joegoslavië en haar uiterst gevarieerd natuurschoon blijken. Inhoudelijk vertoont zijn gids de structuur van een klassiek reisverslag, verrijkt met elementen van een degelijke geopolitieke en cultuurhistorische studie. Net als Emants combineert de auteur zijn persoonlijke impressies met feiten en gegevens over bezienswaardigheden en culinaire eigenaardigheden. In zeventien hoofdstukken laat hij de voornaamste reisdoelen de revue passeren. In de eerste plaats zijn het de steden (Beograd, Skopje, Ljubljana, Dubrovnik, Mostar, Sarajevo en Zagreb) die als uitgangspunt voor uitstapjes in de omgeving dienen. De bezienswaardigheden zijn met een veertigtal zwart-wit foto's, twee kaarten en twee reproducties van kunstwerken geïllustreerd. De foto's betreffen voor een deel portretten van mannen en vrouwen in volksdrachten, voor een ander deel stadspanorama's en natuurschoon.

Hoe groter de verschillen met West-Europa worden, hoe meer enthousiasme Valk aan de dag legt. En die aantrekkelijke en verleiderlijke Oriënt begint in Belgrado:

«Wat al 'typen' lopen er te Beograd rond! Dat Beograd lang onder Turkschen invloed stond, vertellen de fezzes, die nog steeds ook door vele niet-Mohammedanen worden gedragen. (...)

Boeren en boerinnen in fraaie nationale drachten, voor een dagje naar stad, lopen als edellieden en jonkvrouwen langs de straat; de slager draait in de open lucht een speenvarken aan het braadspit; haveloos gekleede mensen laten hun schoenen poetsen^[14];

zigeunermuziek zingt uit alle café's en door dat alles overmeesterd, krijgen vreemdelingen in sommige buurten het gevoel, dat zij zich in een ander werelddeel bevinden.» (1937:8)

Ondanks zijn fascinatie door het vreemde en exotische is Valk objectief genoeg om zijn reisdoelen van alle kanten te belichten:

«Er is echter ook een modern Beograd met paleizen als in West-Europa, er zijn een tiental Grieksch-orthodoxe kerken, een moskee en vele andere Godshuizen, er zijn standbeelden en museums. (...)

Aan den Prins-Regent Paul, den Joegoslavischen Maecenas, dankt Beograd een collectie meesterwerken van schilders uit alle landen van Europa, en – hoe kan het anders – het 'Land van Rembrandt', vertegenwoordigd door ruim veertig Nederlandsche schilders[15], trekt mét de beeldhouwwerken van Meštrović en Rosandić de meeste bezoekers naar het 'Prins Paul museum'.» (1937:9f)

Ook in Zagreb is Valk ondanks de wereldse allure vooral geboeid door het lokale en specifieke:

«De Gothische kathedraal, waaraan zes eeuwen werd gewerkt, de universiteit, de rijke bibliotheken en museums vormen den trots der Kroaten, maar de belangstelling van vele vreemdelingen geldt boven alles de markt, omdat de boerenbevolking er in nationale dracht pleegt te komen.» (1937:102)

Macedonië blijkt naast Bosnië een ware openbaring voor alle auteurs van het interbellum. Toch beseffen ze dat authenticiteit en exotiek niet altijd voldoende zijn om de verwendende Westerse toerist te trekken:

«Ook het toerisme wordt ijverig bevorderd, maar al moeten we Južna Srbija prijzen als een land, waar voor folkloristen, historici en toeristen veel te leren en te genieten is en een zeer arme bevolking haar best doet om vreemdelingen van dienst te zijn, wie zeker comfort verlangt, kan haast overal elders in Joegoslavië beter terecht.» (1937:20)

Aan het gebruik van de benaming *Južna Srbija* voor Macedonië is te zien dat Valk officiële (Belgradose) bronnen heeft geraadpleegd. Valks politieke opmerkingen zijn over het algemeen echter understatement. Toch geeft hij hier en daar blijk van stereotype opvattingen:

«Terwijl de Zuid-Servische bevolking over het algemeen bij toeristen een gunstigen indruk achterlaat, leidt kennismaking met Zigeuners ál te vaak tot teleurstellingen.» (1937:14)

Wat hem als protestantse christen (in tegenstelling tot de communist Van der Lubbe) teleurstelt is de geringe werkethiek van de zigeuners en hun vermeende onopvoedbaarheid. Om die te illustreren haalt Valk een anekdote aan waarin iemand werk biedt aan een reus van een zigeuner. Die zou het volgende geantwoord hebben:

«Als God wenschte, dat ik ging werken, zou hij mij als een os en niet als een Zigeuner hebben geschapen.» (1937:14)

Voor de Montenegrijnse gebruiken, o.a. de benarde positie van de vrouw, vermag Valk meer begrip op te brengen. Deze welwillendheid ten opzichte van Montenegrijnse gebruiken komt overigens vaker voor[16]:

«Trotsche kerels uit de bergen van Montenegro loopen rond in rijke costuums, terwijl hun zielig uitzierende vrouwen het hout trachten te verkoopen, dat zij des morgens vroeg reeds 'beneden' hebben gebracht. Men oordele niet te hard; het arme volk van Montenegro heeft door alle eeuwen moeten strijden op leven en dood voor dié vrijheid, welke sommige andere volken met weinig moeite of reeds lang geleden verkregen en die moeilijke worsteling schiep voor ons moeilijk te begrijpen verhoudingen.» (1937:66)

Tussen zulke ethnologische beschouwingen door vermeldt Valk de gebruikelijke toeristische trekpleisters. Merkwaardig genoeg is het niet Dubrovnik dat zoals bij de meeste auteurs als absolute topper naar voren geschoven wordt:

«'Mooier dan te Dubrovnik en Lokrum kan het immers nergens zijn', meenen toeristen wel eens. Zij vergissen zich, want de Golf van Kotor overtreft alles, wat de reis tot nu toe aan wonderbaarlijks heeft geschonken...» (1937:110)

2.3.2 Reisverslag van S.A. Reitsma

Nog gespecialiseerder dan Valks werk is dat van S.A. Reitsma dat in hetzelfde jaar geschreven is. Als journalist in dienst van de Nederlandse spoorwegen bericht hij in zijn «Zwerftochten door den Balkan» met veel kennis van zaken[17] over de spoorlijnen in Zuidoost-Europa. Behalve op eigen ervaring stoelt zijn kennis op betrouwbare bronnen, o.a. op de «Geschiedenis van Joegoslavië» van de befaamde historicus Vladimir Ćorović, die Reitsma persoonlijk in Belgrado ontmoet heeft. Verder citeert hij nog uit werken van Edith Durham, David Footman en A. Den Doolaard. Ook was hij bekend met studies van Servische spoorwegaanpakkers.

Reitsma begint zijn reis per schip van Belgrado naar Prahovo en vandaar per trein naar Sofia. Daarna doet hij Istanboel en Klein-Azië aan om via Macedonië, Kosovo, Montenegro Dubrovnik, Split en Zagreb naar huis te keren. Deze reis is op 132 bladzijden en in acht hoofdstukken beschreven, met beeldmateriaal dat niet veel van Valks illustraties verschilt. Ook bij Reitsma is de stijl een geslaagde mengeling van ego-document en erudiete studie. Hij is echter veel meer geboeid door politiek en geschiedenis, vooral door het recente verleden dwz de Balkan-oorlogen en WOI, en doet daar ook veel meer uitspraken over. Zijn inschatting van de minderheidsproblematiek heeft bijv. weinig aan actualiteit ingeboet. Nadenkend over de situatie in Macedonië en de pretenties van zowel Serviërs als Bulgaren, Grieken en Albanen, schrijft hij het volgende:

«Nu is, zooals wij schreven, de eindstrijd voorloopig gestreden. Maar de geest van toen verdwijnt niet in enkele tientallen jaren en het zal duidelijk zijn, dat de pacificatie moeilijk is en dat de kwestie der nationale minderheden in deze streken van Joegoslavië nog heel wat hoofdbrekens aan de regeering kost en een bron van politieke agitatie en onrust vormt.» (1938:83)

Ook Reitsma beschrijft het gebrek aan comfort en hygiëne, maar schijnt daar minder last van te hebben, mede door zijn jarenlange verblijf in Indonesië (hij maakt dan ook expliciete vergelijkingen), waar hij in de jaren twintig resident van Bandung is geweest.

«Een belangrijke kapitaalinvestatie aan 'sanitair' zou niet kwaad zijn. Zindelijkheid komt dan vanzelf. Maar het mooie van deze streken is juist het ongerepte, het primitieve en dat verdwijnt weer met de beschaving en het comfort..» (1938:131)

Die voorliefde voor het ongerepte en primitieve heeft Reitsma meerdere malen onderstreept en het verbaast dan ook niet dat hij aan het eind van zijn boek belooft terug te zullen keren.

2.3.3 Studie van F. Rutten

Het omvangrijkste en literair indrukwekkendste werk is de studie «Joegoslavië. Landschap, volksleven» van Felix Rutten (1882-1971). Een langjarig verblijf in Rome heeft deze katholieke dichter en schrijver aangezet tot het genre van de reisliteratuur[\[18\]](#).

Op 275 bladzijden en in 25 hoofdstukken tovert Rutten ware arabesken van reisproza. Zijn natuurbeschrijvingen evenaren in stijl en plasticiteit die van Nescio. Bovendien toont Rutten zich als een zeer belezen kenner van de Zuidslavische cultuurgeschiedenis. Met hetzelfde enthousiasme en kennis van zaken bericht hij over geschiedenis, architectuur, etnologie, kunst en letterkunde van alle streken in Joegoslavië.

Al ontbreekt er een bibliografie van geraadpleegde literatuur, staat het buiten twijfel dat ook Rutten bekend was met het werk van Vladimir Ćorović. Dit blijkt o.a. uit volgende politieke inzichten:

«Het Sloveensch ontwaken was maar een onderdeel van de Joegoslavische bewustwording. Doch waar de Serviërs – autonoom sinds 1812, en onafhankelijk sinds 1878 – met het zwaard vochten, streeden de Slovenen, naast hun Kroatische burenen en broeders, met de school. Tegenover den stoffelijken strijd, ginder door Karageorg tegen de Turken ingezet, was die der Slovenen tegen Oostenrijk aangevangen op cultuurgebied. In Servië ontwikkelt zich geleidelijk een zelfstandige Staat; in Slovenië en Kroatië en drang naar staatsrechterlijkheid. Ginds werden helden gekweekt; - hier werden moderne mensen geboren. Dáár ging het om ijzeren geweld en macht; - hier om een nationale cultuur en een eigen kunst.» (1937:10)

Het is indrukwekkend met hoeveel respect Rutten, zelf katholiek, over andere confessies denkt:

«Ik heb de kloosters en kerken van dit Grieksch-orthodoxe land niets aanstond 'gevoeld', zooals ze in waarheid zijn en gezien willen worden. Deze landsieraden in onachtzaamheid verloren gegaan, sinds eeuwen vergeten, - verstrooide kostbaarheden, - zijn wondere, wonderlijk-verrassende dingen der ziel. Gouden voetsporen van een tijd die als tot louter sage werd. Relieken van een verleden, gestold tot legende en droom. Verkreukte en verrafelde adelsbrieven van een geslacht, dat tot dienstbaarheid en slavernij gedoemd, zijn verre geschiedenis, zijn cultuur en zijn godsdienst vereenzelvde in een zelfde troosteloze

treurigheid. Kostbare bewijsstukken van een beschaving, een kunst, in de Slavische landen ontbloeid onder de gouden zon van Byzans; - en Europa bekommerde er zich niet om.» (1937:196f)

Indien er ooit weer de behoefte zou opkomen om een land te eren dat niet meer bestaat, dan verdient Ruttens werk het ongetwijfeld om vertaald te worden.

3 Conclusie

Statistisch onderzoek naar de meest frequente woorden in Nederlandse reisliteratuur over Joegoslavië van de jaren dertig zou bij volgende adjectieven uitkomen: *oorspronkelijk, ongerept, primitief, oriëntaals, wonderbaarlijk, interessant, gastvrij, arm, ruw*.

Het zou interessant zijn om te onderzoeken wat er na ettelijke revoluties, oorlogen, afscheidingen, globaliserings- en transitiegevolgen overgebleven is van deze kwaliteiten en of ze nog zo gevraagd zijn als een zeventigtal jaar geleden.

[1] Novaković-Lopušina 1999:24-25

[2] zie Lloyd/Heivly 1987

[3] Novaković-Lopušina 1999:127-129

[4] *ibid* p. 155f

[5] *ibid* p. 156-158 (Het integrale reisverslag «Montenegro» is onder de titel «Crna Gora» en in vertaling van J. Novaković-Lopušina in 2002 in Podgorica verschenen)

[6] *ibid* p. 153-155

[7] Cordemans, 1920; Schamelhout, 1930

[8] Schouten, 1999:47

[9] *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*, 1572:44-47

[10] *Joegoslavië, kaleidoscopisch reisland*, 1956 (1957, 1963)

[11] *Oriënt-Express*, 1934; *De bruiloft der zeven zigeuners*, 1939; *Het land achter Gods rug*, 1956

[12] zie Novaković-Lopušina, 1999

[13] Over diens vader Meinard Merens, eveneens ereconsul, zie Novaković-Lopušina (1999:151-153)

[14] Valk noemt ook het tarief, namelijk 2 dinar per poetsbeurt oftewel 20% van een doorsnee dagloon.

[15] Prins Paul heeft ze aangeschaft dankzij de bemiddeling van o.a. ereconsul Merens.

[16] zie Van der Mandere, 1913

[17] Hij heeft al eerder, in 1936, een soortgelijke gids over de Balkan geschreven. Bovendien heeft hij in het Hollandsch Maandblad een uitvoerig artikel over Jeanne Merkus, de Nederlandse heldin van de opstand in Hercegovina, gepubliceerd (zie Novaković-Lopušina, 1999:116f).

[18] Hij publiceerde studies over Spanje (1924), Brugge (1925), Polen (1931), Toscane (1962)

BIBLIOGRAFIE

Doolaard, A. Den. 1937. *Oriënt Express*. Amsterdam.

Doolaard, A. Den. 1939. *De bruiloft der zeven zigeuners*. Amsterdam.

Doolaard, A. Den. 1956. *Het land achter Gods rug*. Amsterdam.

Dyserinck, Hugo. 1979. *Komparatistik. Eine Einführung*. Bonn.

Lloyd, Robert/Christopher Heivly. 1987. «Systematic distortions in urban cognitive maps». In: *Annals of the Association of American Geographers* 77 (2). S. 191-207.

Mandere, Henri van der. 1913. *Montenegro*. Amsterdam.

Novaković-Lopušina, J. 1999. *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*. Beograd.

Oorthuys, C. & A. Den Doolaard. 1956. *Joegoslavië, kaleïdoscopisch reisland*. Amsterdam

Oorthuys, C. & A. Den Doolaard. 1957. *Dit is Joegoslavië*. Amsterdam.

Reitsma, S. A. 1938. *Zwerftochten door den Balkan*. Den Haag. (overdruk)

Reitsma, S. A. 1940. *Joegoslavië en de overige Balkan – een toeristisch dorado*. Haagsch maandblad 34/2.

Rutten, Felix. 1937. *Joegoslavië. Landschap – volksleven*. Amsterdam.

Schamelhout, G. 1930. *De volkeren van Europa en de strijd der nationaliteiten*. Amsterdam:

Wereldbibliotheek.

Schleinitz, Egon. 1937. *Twintig weken op Avontuur. Per fiets naar het zonnige zuiden*. Den Haag.

Schouten, Martin. 1999. *Marinus van der Lubbe. Een biografie*. Amsterdam.

Valk, Wieger. 1937. *Reizen in het koninkrijk Joegoslavië*. Den Haag: Kon. Ned. Toeristenbond A.N.W.B.

Waarsenburg, Hans van de. 1982. *A. Den Doolaard. Portret van een kunstenaar*. Amsterdam.

www.thebhc.org

www.dbnl.org

Mag. Irena Ajdinović: Over het Turks toneel in de Gouden Eeuw

Mag. Irena Ajdinović

In de 17de eeuw concentreerde de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zich op het creëren van een eigen nationale identiteit. In de eerste helft van de eeuw werd die vooral bepaald door de strijd tegen het Spaanse gezag. Het was een periode van politieke en religieuze conflicten en onzekerheden aan de ene kant, en de opkomst van de burgerlijke geest, een economische bloei en koloniale expansie aan de andere kant.

Hoewel het Ottomaanse Rijk zijn bloeiperiode reeds voorbij was, was het in die tijd nog steeds één van de wereldmachten die werd beschouwd als een grote dreiging voor de christelijke wereld. Het was een machtige staat met meer dan 70 verschillende nationaliteiten die was opgerukt richting Europa, met een machtig leger en eenheid van staat en vorst, die de aardse vertegenwoordiger van God was. De krijgstoet was de kern van de Ottomaanse buitenlandse politiek. Maar tijdens de 17de eeuw begon de binnenlandse situatie te veranderen. De Janitzari kregen steeds meer macht en bleven niet langer trouw aan de sultan, terwijl de troon verzwakt werd door hofintriges waarin vrouwen, vooral de sultanmoeders (vaille sultane) een grote rol speelden. Deze periode staat bekend in de geschiedenis als *Kadinlar saltanati*. Halverwege de 17de eeuw verloor de sultan zijn politieke macht in het voordeel van de Groot Visier.

De Nederlandse relaties met het Ottomaanse Rijk waren gebaseerd op de handel. Sinds het einde van de 16de eeuw exporteerde men o.a. lakens en werden er wol, katoen, kruiden en tulpen uit het Oosten geïmporteerd. De institutionalisering van de handel ging het diplomatieke initiatief vooraf. In 1582 werd de eerste Turkse stapel in Antwerpen opgericht, die na 1585 verhuisde naar Hoorn, Middelburg, Enkhuizen en Amsterdam. De Staten-Generaal wou de winst beschermen en stuurde diplomaten naar Istanbul. De vriendelijke relaties hadden toen nog een gedeelde basis: de gezamenlijke vijand, met name het katholicisme vertegenwoordigd door Spanje. Op Turks initiatief stuurde de Staten-Generaal de eerste ambassadeur naar Istanbul, Cornelis Haga, die drie jaar later een capitulatie tekende bij de Hoge Poort[1] Haga. Zijn opvolgers onderhielden de correspondenties met de Staten-Generaal en hun brieven leren ons veel over de ontwikkeling van de Nederlandse-Turkse relaties.

Er zijn ook andere informatiebronnen in de vorm van pamfletten, prenten, reisverhalen, privé-brieven enzovoort. Sinds de kruistochten vond men de oosterse thematiek boeiend; in de literatuur, onder de directe invloed van de Paus, is door de eeuwen heen een beeld ontstaan van de Turca Teribilis, vergelijkbaar met de Antichristus. Dit is natuurlijk een figura moral, de oervijand die vaak vervangen werd door de figuur van de sultan. Aan de andere kant koesterde de Westerse wereld belangstelling en respect voor de discipline en de macht van het Ottomaanse leger en een fascinatie voor de pracht en praal van het Serail en de Haremvrouwen.

Geschreven documenten kwamen meestal via Duitse handelsteden of via Venetië naar Nederland, en vaak in de vorm van *nouvelles /tjdingen*, die er niet naar streefden om een

objectief beeld te creëren van historische gebeurtenissen. Dit was de sterk gekleurde propaganda van die tijd die aan de basis lang van het negatieve beeld over de Turk[2].

Aan de andere kant droegen de geuzen een halvemaan als symbool en ze vochten tegen Filips II onder het devies *liever turks dan paaps*[3]. Een van de geuzenliederen ging als volgt:

Den prince van Orangien triumphant

Godt sal hen gheven wijsheyt en verstant

Op dat Gots Woort tot desen stonden

Mach gepreect worden aen elcken cant

Liever Turks dan paus bevonden.

Al is den Turck gheen Christen genaemt

Hy en heeft niement om tgelooove gebrant

Las de papisten doen alle dage

Herodes en was noyt sulcken tyrant

Noch was het niet naer Gods behagen.

In de beeldende kunsten zijn er ook veel voorbeelden van *turkomania* terug te vinden, vooral als het om oosterse kleding en architectuur gaat. Men ging naar Istanboel om antieke kunstwerken te halen (zie collectie in Leiden) en kunstenaars vonden inspiratie in oosterse voorwerpen, mensen en gewoontes (zie Rembrandt, Lorch, Biossard, Coecke, van Scheyndel, Luyken).

Het Nederlandse toneel in de 17de eeuw vond inspiratie in verscheidene thema's die in grotere groepen samenvallen, zoals bijbelse stukken, klassieke, stukken over de vaderlandse geschiedenis, pastorale of oriëntaalse stukken. Sinds 1620 tot einde 18de eeuw werden er tientallen toneelstukken opgevoerd en gedrukt waarin een moslim als protagonist fungeert. Er werden actuele historische gebeurtenissen beschreven maar ook de verre geschiedenis van oosterse landen. De lievelingstopos betrof Constantinopel, maar er zijn veel stukken die zich afspelen in Algerië en andere delen van de islamitische wereld. Die verhalen waren uitgekozen overeenkomstig de toenmalige normen van toneeldichten en probeerden de historische waarheid (in de ogen van de auteurs) trouw te zijn, maar ze waren eerder de dragers van meningen die een aanzienlijke bijdrage leverden aan de beeldvorming over de oostersche wereld. Toneel was toch een machtig medium in die tijd.

Docere en delectare was waar de dichters naar streefden, dus ze wilden niet alleen informeren over de verre landen en volkeren, maar ook een boodschap overbrengen aan het inheemse publiek. De kwesties die als dramatische problemen aan bod kwamen waren de legitimiteit van de opstand tegen een absolute monarch, de relatie tussen vorst en onderdaan, enzovoort. Maar de rol van de dichter als een maatschappelijke stem leidde ertoe dat ze ook een universeel karakter wilden geven aan hun stukken. En het treurspel werd beschouwd als het hoogste genre[4].

Onder die oostersche stukken zijn er zes die onlangs in een nieuwe driedelige uitgave verschenen onder de titel *Oostersche Schouwburg*, door redacteur Cees Brouwer. Vijf ervan hebben een Turkse thematiek en zijn ontstaan in de periode tussen 1623 en 1708: Abraham Kemp's *Sultan Osman* (1623), Kroes' *Bedroge bedriegers* (1646), Johannes Sewauters' *Den Groten Tamerlan* (1657), Hans Lubaeus' *Mahomet en Irena* (1657), en uiteindelijk *Ahmet* van Conrad Droste uit 1708.

Die stukken illustreren het ontwikkelingsproces van het Nederlandse toneel in de 17de eeuw van renaissance naar frans-classicisme. In de eerste helft van die eeuw kunnen we renaissance- trekken terugvinden zoals vertoningen of allegorische karakters. Een treurspel eindigt met een *exitus infelix* en draait om een figuur van verheven stand, die door zijn eigen fatale fout faalt. Onder de invloed van de Seneciaanse poetica komt er een koor, vijf bedrijven, en, wat zeer geliefd was bij het publiek, veel bloed op toneel. Geesten en bovennatuurlijke wezens zijn er ook vaak aanwezig.

De verbale aarde van de dichtkunst staat centraal in de eerste helft van de eeuw, onder de invloed van renaissancetoneel. De scene werd beschouwd als een sprekend monument en het publiek nam actief deel aan de opvoering door interactie en het leveren van commentaar. Men stelde de virtuositeit van dichten op prijs.

In de tweede helft van de eeuw kwamen de visuele kant en het *spectacle* naar voren. Jan Vos: *het zien gaat voor het zeggen*. De Tweede Amsterdamse Schouwburg beschikte over allerlei technische mogelijkheden, met 8 paar succesieve coulissen en machines. Het publiek zat voor een 'lijst' of vierde muur, waarbinnen ze de voorstelling te zien kregen. Dichtgenootschappen zoals Nil Volentibus Aarduum zorgden voor het normatieve aspect: alles moest doorluchtig zijn, niet noodzakelijk origineel.

In de oostersche stukken zijn al die ontwikkelingen herkenbaar. In *Osman* (1623) krijgen we op de scene het allegorische karakter van Wraak te zien, vergezeld met Osmans geest en verschillende bovennatuurlijke wezens. Bovendien wordt Osman op de scene gewurgd met een zijden koord, op een seneciaanse manier. In *Bedriegers* (1647) zijn er ook bovennatuurlijke wezens, en in *Mahomet en Irena* zijn er vertoningen: in het 5de bedrijf kust Mehmed in gezelschap van 'bedrogh en geveynstheydt' Irena die bij zich 'gerechtigheyt en onnooselheyt' heeft. Er is ook een koor en een onthoofding op de scene. Maar *Ahmet* (1708), aan de andere kant, heeft trekken van een burgerlijke drama, het speelt zich af in het huis van Groot Visier Koprulu en niet aan het hof. Centraal staat een liefdesintrigue die opgelost wordt dankzij de aanwezigheid van de typisch classicistische karakters van de bode en de vertrouweling. De kerngedachte draait om stand en gunstige huwelijk, en dit treurspel kent een *exitus felix*.

De verhalen uit de Turkse geschiedenis waren uitgekozen omdat ze dramatisch potentieel hebben en omdat ze ideologisch van toepassing waren op de toenmalige situatie in Nederland. In de eerste helft van de 17de eeuw betref dat de kwestie van legitimiteit van de strijd tegen de absolute monarch (lees: Filip II), en de kwestie van een goede regering van een nieuwe staat[5]. In tweede helft van de eeuw domineren thema's die verbonden zijn met de burgerlijke samenleving, deugd, stand en huwelijk. De maatschappelijke en culturele omstandigheden in Turkije waren eigenlijk minder belangrijk, ook al waren de meeste auteurs goed op de hoogte van de Ottomaanse geschiedenis. Exotische kostuums versterkten het beeld van de oosterse luxe. Details waaraan veel aandacht werd besteed creëerden het beeld van mysterie en luxe in het Serail. Men genoot van het horen over de pracht en de praal van de Ottomaanse schatten.

In grote lijnen kunnen er vijf soorten motieven en problemen onderscheiden worden die aanwezig zijn in het oostersche toneel van de 17de eeuw: regering, Fortuin, religie, positie van de vrouw, en stand/ afkomst. Hier zijn een aantal voorbeelden uit de tekst

CONCLUSIE

Theater in West-Europa was in de zeventiende eeuw een belangrijke bron van beeldvorming. Toneelstukken met oosterse en Turkse thematiek kwamen vaak voor op de Nederlandse planken, en die keuze heeft verscheidene oorzaken: de Ottomaanse expansie was actueel en gevreesd in Europa; de Republiek onderhield nauwe handelsrelaties met het Ottomaanse Rijk en was op de hoogte van gebeurtenissen daar. De auteurs kozen voor boeiende verhalen met toneleffecten (kooi, wurging, luxe) maar omdat het toneeldichten lering en vermaak nastreefde, gebruikten de dichters het beeld van verre landen als een spiegel van de eigen maatschappij. In het algemeen dragen die stukken de kern van de probleemstelling die er bestond in de politieke en sociale omstandigheden en ontwikkelingen in Nederland, en in die zin illustreert het Turkse Toneel in hoeverre de beeldvorming over de ander bepaald en gekleurd is door de eigen actualiteit, wat een fenomeen van alle tijden is.

[1] De islam leert dat de regering van een moslimland (dar-al-islam) nooit in vrede kan leven met de niet-moslimwereld (dar-al-harb), want een van hun hoge doelen is het verspreiden van de islam via missionarissen of soldaten (jihad). Daarom moesten vertegenwoordigers van de landen met wie de Hoge Poort vredesrelaties wou onderhouden (Frankrijk, Republiek der Zeven Nederlanden) een fictieve capitulatie ondertekenen. Daardoor komt het ook dat de Poort zelden gezanten uitstuurde, maar de buitenlandse gezanten werden ontvangen in Istanboel.

[2] (Lodewijk XIV werd ‘ de Franse Turk’ of ‘ de Turk van het christendom’ genoemd, wegens zijn tirannie, en er zijn uitdrukkingen bewaard zoals ‘de Turk is op de kust’ (er dreigt gevaar) of ‘aan de Turk overgeleverd worden’ (slecht behandeld worden)

[3]

Halve manen op de mouw

Liever Turksch dan papauw

[4] Vondel : “het oogmerk der treurspelen is de verwilderde aard in te tomen en zeden in te scherpen” (*Toneelschild of pleitrede voor het toneelrecht*, 1661)

[5] *ragion di stato*

Sven Peeters: Servië - van Schurkenstaat tot Sin City

Dit artikel is gebaseerd op een lezing die de auteur gaf op 14 februari jl. op de maandelijkse Lagelandenavond in Belgrado en die integraal verscheen in het Antwerpse literaire tijdschrift Gierik & NVT nr. 91.

“Zij dribbelde als een Servische midvoor”

(Hugo Claus, ‘Cocotte’, in: *In geval van nood*, 2004)

In dit artikel wil ik beknopt illustreren hoe het voormalige Joegoslavië en meer specifiek Servië de afgelopen vijftien jaar het schrijfonderwerp is geweest van menig auteur uit de Lage Landen. **Jelica Novaković** deed eerder al uitgebreid onderzoek naar de oude Nederlandse bronnen die berichtten over deze regio in haar dissertatie *Het beeld van Zuidoost-Europa in Nederlandse bronnen van de middeleeuwen tot 1918* (Gent, 1998). Mijn bescheiden studie is daar enigszins een vervolg op.

De gebeurtenissen in de jaren negentig van de vorige eeuw die het voormalige Joegoslavië deden uiteenvallen in aparte, onafhankelijke staten lieten ook hun sporen na in de literatuur van Vlaanderen en Nederland. Naast de al dan niet literair bewerkte oorlogsreportages en dagboeken van journalisten die in die periode in de Balkan werkten en die de eerste waren om over de regio te publiceren, duikt het thema van de Joegoslavische oorlogen ook op in romans, jeugdboeken, thrillers, poëzie en zelfs strips die sinds die periode verschenen tot op de dag van vandaag.

Laten we beginnen bij de journalisten.

De journalisten

Dirk Draulans, Belgische bioloog, journalist voor onder meer *Knack*, auteur en Bekend Vlaming, publiceerde in 1993 twee oorlogsdagboeken: *Welkom in de hel. Oorlogsverhalen uit Sarajevo en Bosnië* en vervolgens *Mirjana. Oorlogsverhalen uit ex-Joegoslavië*.

Wat Draulans zo interessant maakt is zijn visie op burgeroorlogen, die hij bekijkt vanuit zijn standpunt als bioloog. Hij meent dat bepaalde omstandigheden, met name een slechte economische situatie in combinatie met de verkeerde mensen aan de top, overal ter wereld kunnen leiden tot een burgeroorlog. Om dat te illustreren publiceerde hij in 2000 de roman *De charme van chaos. Berichten uit de burgeroorlog in België*. In dit boek is Draulans een journalist die verslag uitbrengt over een burgeroorlog in eigen land. Gefrustreerde Waalse legerofficieren hebben hun tanks richting Brussel en verder naar Vlaanderen gestuurd. De Vlaams-nationalisten besluiten terug te vechten.

Het is duidelijk dat deze roman over een fictieve burgeroorlog in België geschreven werd door iemand die de echte burgeroorlogen van eind twintigste eeuw heeft meegemaakt, in Afrika en in Joegoslavië. Er duiken dan ook vaak verwijzingen op naar deze conflictgebieden. Ik geef enkele voorbeelden.

“Zelfs de (Vlaamse) vluchtelingen verloren aan populariteit toen bleek dat ze weinig te vertellen hadden (...) Ze ratelden verhalen af gebaseerd op beelden uit die andere recente Europese burgeroorlog, in de Balkan, die ze op hun eigen wijk of dorp projecteerden.”

“Laten we er dan maar van uitgaan dat de Walen zich beter zullen gedragen dan de Serviërs.”

“Wallonië kostte Vlaanderen veel geld. Zo was in feite ook de oorlog in ex-Joegoslavië begonnen. De Slovenen in het rijkere noorden wilden hun economie niet langer laten draaien om de levensstandaard van de sukkelaars in het arme zuiden wat op te krikken (...). Ik was er altijd van uitgegaan dat een crisis zoals die in ex-Joegoslavië overal mogelijk was waar de verkeerde mensen op een slecht moment de macht krijgen.”

“Een deel van de twaalfhonderd Vlaamse para's die in Kosovo de vrede aan het handhaven waren, was tegen de orders van de NAVO in – en dus illegaal – vertrokken om mee te komen doen in de eigen oorlog, in plaats van hun tijd te zitten verbijten in die van iemand anders.”

Het is alleen jammer en misschien ook veelzeggend dat er vooralsnog geen Waalse editie van het boek is verschenen.

In 1994 publiceert de Nederlandse journalist en auteur **Frank Westerman**, die van '92 tot '94 correspondent was in Belgrado voor *De Volkskrant*, *De brug over de Tara*. In deze zogenaamde “filmische reisverhalen” bezoekt Westerman Vukovar, Srebrenica en in het hoofdstuk *De kinderen van Tito* interviewt hij Mira Marković. Maar dit boek is vooral interessant omdat hij in het laatste hoofdstuk als een van de allerlaatste journalisten een middag doorbrengt bij die andere, grote en oude Balkanreiziger uit de Lage Landen: **A. den Doolaard**, die in datzelfde jaar overleed. Westerman beschrijft hoe hij met Doolaards boeken in de hand Macedonië bezoekt (zie daarvoor *Oriënt-Express*), Kosovo, Albanië (cf. *De herberg met het hoefijzer*) en Montenegro (cf. *Het land achter Gods rug*). Op 28 mei heeft Den Doolaard trouwens in het Macedonische Ohrid een standbeeld en een plein naar hem vernoemd gekregen.

Ik geef een citaat uit een passage waarin Westerman zich de vraag stelt of de inwoners van Crna Gora (Montenegro) nu super-Serviërs of echte Montenegrijnen zijn:

“De avond in Cetinje geurt mediterraan (naar pijnbomen en cipressen). Niet ver van hier klotst de Adriatische zee tegen de kalkrotsen. De caféhouder schenkt grappa terwijl zijn gasten naar een groot videoscherm kijken waarop Eros Ramazzotti een ballade zingt. Ik leun tegen de hoek van de bar en zeg: ‘Jullie lijken wel Italianen’.

‘Wij staan dichterbij Italië dan bij Servië’, zegt de jongen achter de flipperkast zonder op te kijken. ‘Gierige sloebers zijn het, die Serviërs.’ Zijn lichaam schokt. ‘Zigeuners!’ Met een rukje van zijn hoofd schudt hij een lok uit zijn gezicht. ‘Erger dan zigeuners. Ze komen hier op vakantie maar geven geen dinar uit. Zitten ze op het strand aan kippenbouten te kluiven die ze uit Belgrado hebben meegebracht...’”

Op 3 juni 2006 riepen de Montenegrijnen hun onafhankelijkheid uit en had de wereld er een nieuw landje bij. Is daarmee het proces van balkanisering in deze regio afgelopen? Misschien staat het antwoord wel te lezen in de geactualiseerde editie van *De brug over de Tara* die in het najaar verschijnt.

Verder vermeld ik nog een andere, Belgische journalist, **Stefan Blommaert**, vooral bekend als buitenlandcorrespondent voor de VRT. Hij publiceerde in '98 een reeks reportages over de ineengestorte Sovjet-Unie en het uiteenvallende Joegoslavië in *Warme oorlog, koude vrede* en in 2003 verscheen zijn boek *De ondergang van Slobodan Milošević*, waarin Blommaert als bevoorrecht ooggetuige vertelt over de laatste dagen van het Milošević-regime.

Een andere, zeer boeiende en goed gedocumenteerde schrijver is de Nederlander **Serge van Duijnhoven**. Van Duijnhoven is journalist (voor *De Volkskrant* en *De Groene Amsterdammer*), auteur, dichter en winnaar van de Nova Makedonia Award te Struga in 1995. Als dichter is hij trouwens een frequent deelnemer aan het internationale zomerpoëziefestival van Struga. In 1999 publiceerde hij zijn prachtige, literaire reisreportages in *Balkan. Wij noemen het rozen*. Daarin schrijft hij over zijn reizen in Macedonië, in Kroatië, Bosnië en Servië, in de periode van '95 tot '98.

Het tweede hoofdstuk 'Ergens ver weg in Europa' begint als volgt, en ik denk dat de meeste Balkanreizigers zijn woorden zullen beamen: “De weg naar de Balkan leidt via Zagreb. Maar wie in Zagreb arriveert heeft nog niet het idee dat hij op de Balkan is beland. Dit is nog niet, zoals een Serviër zei over Belgrado, ‘het westen van het Oosten en het oosten van het Westen’.” Ik geef nog enkele voorbeelden van omschrijvingen van het huidige Servië, in de woorden van Van Duijnhoven. En ik vrees daarbij dat ze in het Westen nog steeds de vooroordelen en cliché's vormen die er over Servië bestaan.

“Servië, de verkreupelde ruggengraat van de Balkan, heeft zich met haar onuitputtelijke reeks van wreedheden, slachtingen, belegeringen en zuiveringen die tijdens het regime Milošević in naam van het Servische volk zijn geschied, verder dan ooit van de rest van Europa verwijderd. Volgens mij was dit wat Emir Kusturica probeerde uit te beelden toen hij aan het eind van zijn allegorische film Underground (1995) het stuk land liet losbreken waarop het zigeunerorkest stond te tetteren tijdens een Servische bruiloft. De schol dreef weg, het ruime water op, en werd van een stukje oever een eiland op drift. Het feest ging ondertussen onverschrokken voort.”

Een laatste citaat: *“Brussel mag grootmoedig beweren dat het huis van Europa vele kamers telt, de Balkan moet voorlopig genoeg nemen met het schijthuis.”*

Van Duijnhoven heeft ook balkanpoëzie geschreven. In '96 verscheen de bundel *Copycat*, met daarin een cyclus over de stad als kadaver, over het vlees van de balkan, het vlees van haar keuken, maar ook het vlees van haar lijken, het vlees van de stad, waarin gehakt moest worden, waarvan gevreten moest worden.

Andere, minder felle dichters zijn onder meer **Benno Barnard** en **Stefan Hertmans**, die sporadisch gedichten hebben geschreven waarin de Balkan en in casu het stervende Sarajevo opduiken.

Naast de bovengenoemde zijn er nog een aantal noemenswaardige journalisten die ik uit plaatsgebrek slechts vermeld. In 2002 publiceerde **Marleen Teugels** *Met stille trom. De naweeën van de nieuwe oorlog*, een aangrijpend verslag van haar onderzoek naar de gevolgen van het gebruik van verarmd uranium bij de Navo-oorlogsvoering in Joegoslavië. Ze stootte daarbij op een muur van stilzwijgen.

Geert Mak brengt in zijn boek *In Europa* (2004) een bezoek aan de Servische steden Novi Sad en Belgrado. Over de recente conflicten schreef hij het volgende: “*De Joegoslavische oorlogen vormden een bittere toegift van de twintigste eeuw. Ze hoorden bij die eeuw, ze waren er in veel opzichten het product van: de ineenstorting van het Habsburgse en het Osmaanse rijk, de grove opdeling – ‘als een taart’ – van Midden-Europa en de Balkan in de conferentiezalen van Versailles en Trianon, de slachtpartijen van de Kroatische nazi’s onder de Servische bevolking en de talloze andere onbetaalde rekeningen uit de eerste helft van de twintigste eeuw.*”

Recent nog schreef de uiterst geëngageerde **Jennie Vanlerberghe**, onder andere oprichtster van het Vrouwenhuis in Afghanistan, *Kroniek van onmacht. Sarajevo, Srebrenica... tien jaar later* (2005). Een decennium na het einde van de oorlogsgruwel in Bosnië keert Vanlerberghe terug om de weduwen op te zoeken. Ze vindt “*ontgoocheling, wanhoop, bitterheid, veel haat en heel weinig liefde*”.

De romanciers

Ik wil hier een aantal eerder bekende auteurs noemen, maar de lijst moet zeker verder worden aangevuld. Voor begin 2007 bijvoorbeeld wordt de tweede roman aangekondigd van de Nederlander **David Sandes**. In *De brug* gaat de protagonist Romain op zoek naar zijn biologische vader in Servië. Daarmee wekt hij de interesse van de Servische geheime dienst. Het door de oorlogen uitgeputte Servië vormt de achtergrond van dit verhaal.

In 1995, en in 2003 opnieuw uitgegeven, publiceert **Leon de Winter** als Boekenweekgeschenk de novelle *Serenade*, waarin hij parallellen trekt tussen de gruwel van de Tweede Wereldoorlog en die in Bosnië. Reminiscenties aan beide wereldbranden zijn er ook in *Het verschil. Een geschiedenis*, een reisverhaal van **Monika van Paemel** uit 2000. Van Paemel, de toenmalige meter van de Belgische vzw Balkanactie, reist met twee hulpverleners naar Sarajevo. De reis vormt voor barones Van Paemel de aanleiding om te mijmeren over het verleden, hoe de eerste wereldbrand ontstond in Sarajevo, hoe haar grootouders die periode beleefden.

Een andere categorie romanciers betreft de misdaadschrijvers. In Nederland schreef **Tomas Ross** de thriller *Koerier voor Sarajevo* (1996) terwijl in België **Piet Teigeler** in 2002 *Dodenakker* publiceerde, waarin er in het Antwerpse misdaadmilieu een lokaal

Balkanoorlogje wordt uitgevochten. Bij wijze van deus-ex-machina blijkt op het einde van het boek zelfs Milošević Junior zaken te doen in de Scheldestad.

Tot de thrillers, maar dan eerder de literaire variant, wordt ook het meest recente boek van de hierboven reeds genoemde **Stefan Hertmans** gerekend. *Harder dan sneeuw* uit 2004 gaat over een mondiale Khazaarse samenzwering, waarin paranoia en terrorisme de belangrijkste ingrediënten zijn. Hertmans gebruikte onder meer *Het Khazaarse woordenboek* van de wellicht bekendste Belgradose schrijver **Milorad Pavić** als inspiratiebron voor zijn roman. In de roman die daaraan vooraf ging, *Als op de eerste dag* (2001), kwam de Balkan al voor, en met name de Bosnische burgeroorlogen en de symboolstad Sarajevo. Ergens verzucht het personage Simon: “*Ach, hoe graag had hij zich willen vereenzelvigen met de cello spelende moslim-Bosniërs in de kapotgeschoten bibliotheek van Sarajevo*” .

Niet alleen in de Nederlandse politiek eertijds maar ook in de huidige Nederlandse literatuur is er sprake van een Srebrenica-syndroom. **Tomas Ross** incorporeert de val van Srebrenica in zijn *Koerier voor Sarajevo* en in 2003 publiceerde historicus en psycholoog **Eelco Runia** de roman *Inkomend vuur*. In dit verhaal is de protagonist een legerofficier die aanwezig was bij de gebeurtenissen in Srebrenica in 1995. Het wordt al gauw duidelijk dat de man allesbehalve normaal weet te functioneren in zijn dagdagelijkse omgeving. Runia publiceert verder in het najaar een studie die het lijvige NIOD-rapport van de toenmalige Nederlandse Srebrenica-onderzoekscommissie analyseert, onder de titel: *Afschrikken door aanwezigheid. Hoe het NIOD in dezelfde valkuilen viel als Dutchbat*. Volgens de promotiefolder van uitgeverij Athenaeum-Pollak&Van Gennep legt het boek uit hoe het is kunnen gebeuren dat het Nederlandse publiek zo opvallend onverschillig reageerde op het lot van de Srebrenica-enclave.

Ook heel recent, eind 2005, schreef debutant **Heere Heeresma Jr.** de roman *De held van Srebrenica*. Dit boek heeft het merkwaardige onderwerp van wat er gebeurd zou zijn als de soldaten van Dutchbat – die instonden voor de bescherming van de *safe area* Srebrenica – hadden besloten om wél weerstand te bieden tegen de Serviërs. Ik laat een van de zeldzame recensenten van het boek aan het woord:

“Deze opmerkelijke roman is vier maanden na zijn verschijning door de kritiek volstrekt genegeerd. In ‘De held van Srebrenica’ zijn de helden onvindbaar en de fundamentalisten grotesk. De overvloed aan deprimerende seks is bijna ondraaglijk. Maar de humor van sommige surrealistische scènes maakt veel goed. Dat ik veel plezier aan het inktzwarte werk van Heere Heeresma jr. heb beleefd, zou overdreven zijn. Er was meer sprake van een verslavende malaise (dezelfde malaise voelde ik ook bij het zien van de film Sin City). Toen ik het boek uit had, wist ik het zeker: dit wil de doorsnee Nederlander niet lezen.”

De Joegoslavische crisis heeft ook zijn sporen achtergelaten in de jeugdliteratuur. Oostendenaar **Jan Simoen** heeft net zijn *Michaël*-trilogie afgerond, die hij begonnen was in 1996. Het eerste deel van deze briefromans vertelt over de jongen Michaël die vanuit Italië naar zijn stiefbroer Jonas in New York schrijft. Michaël ontdekt op een dag zijn Joegoslavische roots; Jonas ontdekt dat hij seropositief is. *‘Er is oorlog in mijn land,’ schrijft Michaël. - ‘Ik heb een oorlog in mezelf,’ schrijft Jonas terug.* En dan verdwijnen beide broers.

Ed Franck schreef in 2001 de jeugdroman *Tinka*, over de belegering van Sarajevo gezien door de ogen van een jong meisje. De Nederlandse **Els de Groen** heeft een aantal Balkanjeugdboeken geschreven over Kosovo, Bosnië en Macedonië.

De stripauteurs

De Amerikaanse ‘strip-journalist’ **Joe Sacco** heeft met zijn stripverhalen (ook over de Palestijnse kwestie) de gebeurtenissen in de Balkan op een originele en beklijvende manier getoond. Maar ook de stripauteurs van bij ons hebben zich niet onbetuigd gelaten en nu eens realistische dan weer karikaturale of eerder kunstzinnige beeldverhalen gecreëerd. De Belgische stripauteur **Hermann Huppen** alias Hermann, bekend van onder meer de *Jeremiah*-reeks, heeft in 1995 *Sarajevo Tango* gepubliceerd. Het is een aanklacht tegen de onverschilligheid van de internationale gemeenschap voor de oorlog in Bosnië. Geen wonder dat de blauwhelmen die in het verhaal optreden nogal karikaturaal worden voorgesteld als een soort smurven. Van Hermann is net een nieuwe strip uit, die het echte, gruwelijke verhaal vertelt van graaf Dracula.

Marc Legendre, bedenker van het u wellicht bekende, grappige kereltje Biebel, heeft recent ook het merkwaardige beeldverhaal *Finis Terre* uitgegeven. Finis Terre, het einde van de aarde, is de naam van een hotel waar een jonge Bosnische vrouw zich met haar tegenstrijdige gedachten heeft teruggetrokken, nadat ze ontdekte dat haar man zich schuldig maakte aan oorlogsmisdaden. De strip is een klein experimenteel kunstwerk, omdat Legendre gebruik maakt van grafische collages, beeldmateriaal bestaande uit gebroken glas en oude foto’s, en dit met verwijzingen naar teksten van Jacques Brel en Charles Bukowski. Een recensent vergeleek de strip met “een videoclip”, maar dan een van de psychedelische soort.

De journalisten (bis)

Keren we dan ten slotte terug naar de journalisten. Zij waren vijftien jaar geleden de eerste auteurs van een eindeloze reeks mediaberichten over de verschrikkelijke burentwist die losbarstte in de zogenaamde achtertuin van Europa (*what’s in a name?*). Nog jaren na de al dan niet geslaagde vredesbestanden zouden de steeds schaarser wordende krantenartikelen of tv-reportages het voormalige Joegoslavië, het rompsloep-Joegoslavië, de Unie van Servië en Montenegro en ten slotte Servië enkel blijven associëren met werkeloosheid, armoede, economische crisis, brain drain, corruptie, maffia, Slobodan Milošević zaliger, Den Haag, Carla del Ponte, Ratko Mladić, Radovan Karadžić. Vraag het een doorsnee-Lagelander en zijn associaties met Servië zullen niet verder reiken dan deze.

Maar het zijn diezelfde journalisten die de afgelopen maanden voor een trendbreuk hebben gezorgd, zij het vooralsnog voorzichtig en bescheiden. Elke zomer vinden meer en meer toeristen de weg naar Belgrado. Sommige zijn zo betoverd geraakt door de authentieke charme van de stad dat ze de pen ter hand hebben genomen om aan de wereld deze onverwachte blijde boodschap te verkondigen. Ik wil u twee opvallende voorbeelden niet onthouden.

New York Times-correspondent Seth Isherwood publiceerde op 16 oktober vorig jaar een uitgebreid artikel over het uitgaansleven van Belgrado. Hij praatte hier ten velde met verscheidene enthousiaste internationale dj's, van wie er een zelfs in zijn top drie van coolste plekken om te spelen Belgrado plaatst naast Zuid-Amerika en Japan. Het is een beetje zielig dat de journalist in kwestie voor een goede Engelstalige gids doorheen de turbulente geschiedenis van de stad moet teruggrijpen naar het fameuze boek van **Rebecca West**, *Black Lamb and Grey Falcon* uit 1941, wat aantoont dat er op dat gebied dringend leemtes moeten worden opgevuld. Maar hij slaagt er wel in uit West citaten te voorschijn te halen die nog steeds erg actueel klinken wat de Belgradose zin voor culinair plezier betreft.

Isherwood formuleert het zo: “*The White City (...) reaches the zenith of its energy at night. Propelled by some of Europe’s cheapest cocktails and taxi rides, the after-dark adventurer discovers that the surprisingly friendly and safe terra incognita of Belgrade holds a bounty of hidden hipster speakeasies, raucous rock ‘n’ roll dives and nightclubs boasting global talent.*” Een bezoeker aan de nieuwe fancy Zemunkeet Eklektika, die in het artikel wordt geciteerd, is wel iets nuchterder: “*Our future is bright, but it’s going to take time.*”

In de Lage Landen is het ondertussen ook beginnen dagen. Daar verscheen in het onder treinreizigers populaire en graag gelezen dagbladje *Metro* op 24 januari jl. een artikel onder de titel *Sin City ligt in Servië*. Blijkt dus, en dat is mooi nieuws voor de nabije toekomst van deze regio, dat veel jongeren uit Kroatië en Slovenië in het weekend graag gaan feesten in de Servische hoofdstad. Ze komen zaterdag aan, nemen een goedkoop hotel, gaan een middag shoppen op de Knez Mihaelova, de Meir van Belgrado, en zetten ’s avonds de bloemetjes buiten in het spetterende nachtleven van Belgrado, voor de gelegenheid omgedoopt tot Sin City. Zijn het deze shoppende en dansende balkanmeisjes die Hugo Claus associeert met het elegante benenwerk van een Servische midvoor (zie het gedicht ‘Cocotte’ in: *In geval van nood*, 2004)?

Bekende reisgidsen beginnen ondertussen ook (opnieuw) aandacht te schenken aan deze gekwetste regio: recent verschenen *Lonely Planet Western Balkans* (2006) en *Bradt Belgrade* (Laurence Mitchell, 2005).

Misschien begint het doorprikken van hardnekkige vooroordelen, voornamelijk gevoed door geruchten en misleidende media, wel met de nieuwsgierigheid naar het uitgaansleven van de ander, vertelt een professor sociologie in het *Metro*-artikel. Misschien begint de openheid van geest wel met de vraag: naar welke muziek luistert de ander? Wat verstaat de ander onder plezier maken, fuiven en lekker eten? Wat heeft de ander aan tafel ons te vertellen?

Jelica en ik zijn mee gesprongen op die trein naar Sin City en begonnen te werken aan een kroegenboek over Belgrado dat de dorstigen en hongerigen (ook naar kennis) uit de Lage Landen naar de Servische hoofdstad moet halen.

Wordt aldus vervolgd.

Sven Peeters

sven_peat@yahoo.com

Marko Simonović: Nationaal-socialistisch taalbeleid in Nederland voor en tijdens de bezetting 1940-1945

Marko Simonović

Inleiding

Het centrale doel van dit onderzoek is de maatregelen op het gebied van de taalpolitiek, die de overheid tijdens de Duitse bezetting heeft genomen, in kaart te brengen. Aangezien de kiemen van een nieuw, bewust gepland taalgebruik al vanaf 1931 in de NSB-kringen te bespeuren zijn, wordt er ook aan de “interne” nationaal-socialistische taalpolitiek voor de Tweede Wereldoorlog aandacht besteed.

Klaarblijkelijk moet men er rekening mee houden dat de ingrepen op de taal in beide fasen een verschillende status hadden. Toch hebben we hier ervoor gekozen de feiten uit de periode voor en tijdens de bezetting samen te presenteren en het nationaal-socialistische taalbeleid in Nederland als één verschijnsel te bekijken, aangezien de procédés, de doeleinden maar ook de ijveraars van het nationaal-socialistische taalbeleid na de intocht van het Duitse leger vrijwel dezelfde bleven. Er lijken twee aspecten te zijn waar men zou kunnen bepleiten dat het om twee wezenlijk verschillende perioden gaat – de doelgroep en de “doordringendheid” van de standaardisatie. Het lijkt toch moeilijk bewijsbaar dat een invloed op de taalgemeenschap als geheel na de intocht als een hoofddoeleinde van de nationaal-socialisten gold (terwijl het vóór de intocht niet het geval was). Wel zijn er aanwijzingen dat sommige aspecten van de standaardisatie tijdens de bezetting juist elitistisch waren (bv. het jargon van de Germaanse SS). Ook de “doordringendheid” van de nationaal-socialistische taalpolitiek lijkt tijdens de bezetting niet groter te zijn geworden. Aangezien de nationaal-socialistische ingrepen op dit gebied niet bepaald opvallend waren en er onder de bevolking geen bereidheid was om deze ingrepen te accepteren/implementeren, is het moeilijk aan te tonen dat de Nederlandse taalgemeenschap zich van deze taalpolitiek bewust was en, als dat wel het geval was, dat ze na mei 1940 meer bekend en invloedrijk was.

Dat het om een gerechtvaardigde aanpak gaat, laat ook de enige beschikbare studie over het taalgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten - Toorn, 1991 – zien. Toorn maakt duidelijk dat de nieuwe omstandigheden weinig aan het taalgebruik, maar ook de perceptie van de taal, veranderden.

Doorgaans staat de invloed op de Nederlandse taalgemeenschap centraal terwijl het beleid i.v.m. de Duitse taalgemeenschap in Nederland buiten beschouwing is gelaten. Wel komt Duits als tweede taal aan de orde.

Aanpak en methode

Alles wat de nationaal-socialisten aan taalpolitiek hebben gedaan valt onder de hedendaagse sociolinguïstische categorie – *language planning*. In dit onderzoek proberen we tussen de twee soorten *language planning* onderscheid te maken – *status planning* (veranderen van de functie van een taalvariëteit of de rechten van degenen die hem spreken) en *corpus planning* (veranderen van de taal zelf – zijn interne structuur).

Aangezien het om een uitwerking van een nieuwe aanpak gaat, proberen we in dit stuk een overzicht van de relevante verschijnselen te geven, zonder de ambitie definievere oordelen te

vellen over het aandeel van de mogelijke procédés in de nationaal-socialistische taalpolitiek als geheel. Ook de voorbeelden zijn uit de al bestaande literatuur geselecteerd, waarbij hun representatieve kracht vooral als criterium diende.

Doeleinden van het nationaal-socialistische taalbeleid

Hoewel de hoofdbedoeling van de nationaal-socialistische taalpolitiek makkelijk te raden is (een nazificering van het Nederlands) is er een vraagstuk dat doorslaggevend was voor de implementatie daarvan: wat is de positie van het Nederlands t.o.v. de andere talen, vooral het Duits?

Mogelijkheden voor een consequent taalbeleid

Alle activiteiten van de bezettingsmacht werden op dit gebied in één opzicht bemoeilijkt – men wist niet wat de definitieve status van Nederland (en het Nederlandse volk en de Nederlandse taal) in het “nieuw Europa” zou zijn.

Aangezien de toekomstige status van de Lage landen onduidelijk was en de bezettingsmacht er geen duidelijke aanwijzingen over kreeg op wat voor indeling het volk voorbereid moest worden, ging men verschillende kanten uit, meestal onzeker en op eigen houtje. Daarom kan men alleen kiemen van de verschillende strategieën bespeuren.

Daarbij moet men voor ogen houden dat het helemaal niet vaststaat dat een verduitsing van het Nederlands op zich een doeleinde was van de nationaal-socialisten. Het kan ook zijn dat men in Berlijn zulke ambities helemaal niet koesterde.

Ook het onomstreden doeleinde van de taalpolitiek, de nazificatie van het Nederlands, werd ook door dezelfde oorzaken bemoeilijkt. Het stond vast dat Nederlands een terminologie voor de nationaal-socialistische begrippen moest krijgen, maar zonder een duidelijk toekomstproject of, liever gezegd, met een aantal tegenstrijdige toekomstprojecten wed dit een moeilijke taak.

Duitse invloed op het Nederlands – germanismen en verduitsing

Van germanismen in de Nederlandse taal is er sprake geweest door de hele geschiedenis van het Nederlandse taalgebied heen. In de twintigste eeuw waren er felle discussies over wat men als germanismen moest beschouwen. Het meest besproken waren lexicale germanismen. Een van de belangrijkste tijdschriften over taal – “Onze taal” hield zich vooral bezig met de taalzuivering en met name de zuivering van germanismen (Burger, Jong, 1991).

Lexicale germanismen hebben in het Nederlands een zeer aparte status onder de leenwoorden. Ze zijn namelijk vanwege de verwantschap tussen de twee talen grotendeels leenvertalingen die meestal alleen aan de hand van de kennis van het Duits als leenwoorden te herkennen zijn^[1].

Men moet hier voor ogen houden dat de leenwoordstatus van een woord (of een andere taaleenheid) samenhangt met de kennis die de taalgemeenschap over de andere taal heeft en ook met de aanwezigheid van de massale tweetaligheid, die tot het verspreiden van invloeden kan leiden. Daarom is de perceptie van germanismen vanuit het huidige perspectief (in de tijd

wanneer de Nederlandse taalgemeenschap over aanzienlijk minder kennis over het Duits beschikt) opvallend anders dan die van de jaren dertig en veertig[2].

Mogelijkheden voor een definitieve verduitsing van het Nederlands

Met het gangbare procédé van het inburgeren van germanismen kon een intensieve Duitse invloed op het Nederlands, hoe intensief ook, niet tot het verdringen van het Nederlands leiden. Omdat men het Duitse woord *Bahnbrecher* als *baanbreker* overneemt (en niet als *baanbrecher*, *bahnebrecher* of iets dergelijks) en omdat er op andere taalniveaus weinig vergelijkbaars gebeurt, lijkt het erop dat een *corpus planning* in het Nederlands (ten minste in de twintigste eeuw) in geen geval tot een taalverschuiving/taalverlies kon leiden.

Een overgang van de hele taalgemeenschap naar het Duits was op korte termijn evenzo uitgesloten, ook omdat niet iedereen de taal kende (hoewel de kennis van het Duits veel normaler was dan nu).

De enige strategie die nog overblijft, is een *status planning*. De overheid kon het Nederlands als “een soort” Duits verklaren en blijven gebruiken of het uit het gebruik van de overheidsinstanties verdringen.

Status planning

In dit deel komen alle zinnen van de nationaal-socialisten aan bod, waarmee men de positie van het Nederlands in de nieuwe Nederlandse maatschappij en t.o.v. het Duits probeerde te bepalen.

Ook de puristische uitingen over de zuiverheid van de taal en aansporingen tot het verdrijven van (de nieuwe) germanismen uit het Nederlands worden hier besproken, omdat ze niet voor innovaties in de taal pleitten (geen *corpus planning*, dus), maar louter declaratief van aard waren. Hun primaire functie was een houding tot uiting te brengen: dat Nederlands, net als alle talen, “zuiver” van vreemde invloeden moest blijven om de producten van de “volkse geest” uit te kunnen drukken.

De regeling i.v.m. het Nederlands als schoolvak komt hier evenzo aan de orde.

Het is duidelijk dat er alleen i.v.m. de periode tijdens de bezetting sprake kan zijn van echte *status planning*. Toch lijken alle kenmerken van deze taalpolitiek hun wortels in de voorafgaande ontwikkelingen binnen de de nationaal-socialistische kringen te hebben.

Niets aan de hand?

Het is opmerkelijk dat er in Nederland tijdens de bezetting geen wetgeving op het gebied van taal was (behalve op het gebied van schoolonderwijs). Er waren dus geen nieuwe voorschriften (ook voor de nationaal-socialisten niet), en dat in een land waar de Duitstalige gemeenschap de Duitse *Sprachlenkung* ijverig toepaste.

Hoewel alles wat gepubliceerd werd van de hand van nationaal-socialisten was, is er in deze context geen sprake van een consequent taalbeleid. De uitingen over dit thema weerspiegelden meestal de houding van een kleinere groep, in de regel op eigen houtje gedaan.

De wetenschappelijke theorie van het Nederlands die vóór de oorlog bestond, bleef erkend, hoewel de meeste bekende neerlandici hun pen droog hielden. Men schreef over taal op dezelfde basis, hoewel met nieuwe doeleinden. Wat als de enige nieuwe tendens onder de neerlandici te bespeuren was, was een grotere interesse voor taalgeschiedenis, waarbij constant nadruk op de verwantschap met het Duits werd gelegd.

Dat de bezettingsmacht geen radicaal taalbeleid wilde voeren, dat tot het afschaffen van het Nederlands als officiële taal zou kunnen leiden, was al duidelijk in de eerste dagen van de bezetting. In de toespraken van Seyss-Inquart wordt Nederlands consequent als een aparte taal gekenschetst. Alle communicatie met de bevolking verliep in het Nederlands en de nieuwe documenten (*Ausweise*) waren meestal tweetalig. Hoewel Nederlands de facto erkend werd, was het nog steeds onduidelijk hoe deze situatie officieel vastgesteld/geïnterpreteerd zou worden.

Taalidentiteit

Vanwege de onduidelijke status van de Nederlandse taal in de nationaal-socialistische optiek waren er in de nationaal-socialistische kringen al lang voor de oorlog uiteenlopende pogingen tot het definiëren van de Nederlandse taalgemeenschap.

In 1935 verschijnt bij de nationaal-socialistische uitgeverij Nenasu de brochure “Vlamingen en wij” van N. E. der Lander, waarin het accent wordt gelegd op gemeenschappelijke taal als een bepalend criterium voor de identiteit van een volk/volksgemeenschap:

“Tot hen, die dezelfde taal spreken, voelt men zich door ondefinieerbare banden aangetrokken; men voelt een volksgemeenschap” (pag. 3; citaat naar Groeneveld, 2001: 217).

Dat de Duitsers zelf de Nederlandse taal ook tijdens de bezetting in de regel als een aparte en verwante taal beschouwden, werd goed weerspiegeld door de bijdragen van Rudolf Steinmetz in de *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande*. Hierin bepleit Steinmetz een eigen plaats van de Nederlandse taal en het Nederlandse volk binnen het Groot-Germaanse rijk. In 1942 verschijnen deze populaire bijdragen gebundeld onder de titel *Niederländische Betrachtungen* (Groeneveld, 2001: 221).

In 1941 verschijnt bij de Nederduitse Uitgeverij het boekje *Wat is Nederlandsch?* door Taido Tjapke, waarin de auteur (“nuchtere Groninger boer”) oppert dat Nederlands niet hoefde te worden verdedigd voor verduitsing, omdat Nederlands al Duits was (Groeneveld, 2001: 221). Zulke meningen bleven echter tamelijk exotisch in het publieke discours van die tijd.

Taalfunctionaris? Johannes van Ham

In het kader van een wel erg gezichtsloze politiek, valt slechts één prominente nationaal-socialist op, met name Johannes van Ham, hoofd Afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Van Ham was enigszins bekend als veelzijdige taalijveraar. Binnen de nationaal-socialistische kringen was hij bijzonder actief in de “strijd voor het behoud van de Nederlandse taal”. Sinds 1943 onderhoudt hij samen met H. Diephuis de rubriek “De Taalhark”, waarin hij het groeiende aantal germanismen en de slordigheid van de vertalers aan de kaak stelt^[3] (Groeneveld, 2001: 217).

In 1944 publiceert Van Ham bij uitgeverij de Schouw de brochure “Taalpolitiek”. Voor hem was de taalpolitiek “de aanwending van al die middelen waardoor de goede ontwikkeling van de taal wordt bevorderd, haar aard behouden blijft, ze naar buiten toe wordt gewaardeerd en gekend, en door het eigen volk bemind”

De Taalclub

De Taalclub was een wekelijks programma van de Nederlandsche Omroep die tot een organisatie met 4000 corresponderende leden is uitgegroeid. Het programma speelt zich bij de fictieve familie Schrijver af, waar de huisvriend Gerard Leezer soms even langskomt.

In 1943 verschijnt bij de Schouw “Onze eigen taal, handboek van den Taalclub naar de schriften van Marie Servaes” samengesteld door Herman Schrijver, waarachter Yge Foppema schuilging (Groeneveld, 2001: 217).

In dit boek komen verschillende taal- en stijkwedsties aan bod die aan de hand van voorbeelden uit recente publicaties behandeld worden. De auteurs hebben de bronnen echter weggelaten.

Vooraan in het boek staat het “Lied van de Taalclub”, waaruit de ideologische strekking van de organisatie duidelijk wordt:

Moedertaal, vertrouwde klanken,

Die wij stamelden als kind,

Moedertaal die onze gansche volksgemeenschap samenbindt.

Dankbaar zijn wij voor den zegen

Dat wij U als voordeel kregen. (citaat naar Groeneveld, 2001: 217)

Vooy's beschrijft deze publicatie als “een bont samenraapsel uit niet genoemde “kranten”, dat zeer onoordeelkundig samengesteld is”. Daarin herkent hij onberispelijke, algemeen gebruikte woorden en uitdrukkingen, technische woorden die opzettelijk naar het Duits vertaald zijn, germanismen die lang voor 1941 voorkwamen en “naboetsingen van vreemde woorden, wellicht door halve of hele Duitsers, door Nederlanders die hun taal verleerd hadden op schrift gesteld” (Vooy's, 1946: 78).

Naar de bedoeling van deze publicatie kan men alleen maar raden. Het lijkt toch waarschijnlijk dat de auteurs, conform de ideologie van toen, wilden tonen dat de Nederlanders permanent op hun hoede waren voor “Fremdkörper” in hun eigen taal. Dat er met het Nederlands niet zo erg veel aan de hand was en er niet erg veel te verzuiveren was, moest er niet toe doen.

“Onze taal”

In een korte geschiedenis van het tijdschrift en genootschap “Onze taal” kenschetsen Burger en Jong het tijdschrift in de eerste jaren van zijn bestaan als “een verenigingsorgaan van verstokte germanismenjagers” (Burger, Jong, 1991).

Vanaf het eerste nummer van tijdschrift “Onze taal” waren de redacteurs vooral sterk tegen de germanismen gekant. In datzelfde eerste nummer van 1932 maken de redacteurs duidelijk dat ze niets hebben tegen Duitsland of het Duits:

“Wij behoeven zeker niet te betoogen dat wij niets hebben tegen Deutschland en zelfs evenmin iets tegen de Deutsche taal, maar wel iets tegen het verduitschen van de *Nederlandsche taal*.” (citaat naar Burger, Jong, 1991)

Tot het begin van de oorlog was het duidelijk dat germanismen niet door toedoen van Duitsers of onder invloed van een bewust Duits beleid over de Oostgrens toestroomden. De ware boosdoeners waren de Nederlandse taalgebruikers.

Maar zelden wordt de Duitse taalpolitiek besproken. In de eerste jaren doet men dat alleen prijzend en i.v.m. de puristische strekking van het Duitse tijdschrift “Muttersprache”. Een eerste negatieve reactie op het schrijven van “Muttersprache” verschijnt in 1935 in hoofdartikelartikel “Onze Duitse... broeder”, waarin de redacteurs een op Chamberlains *Grundlagen des 19. Jahrhunderts* gebaseerd artikel over Duits als wereldtaal aan de kaak stellen.

Directer aangedaan voelen de redacteurs van “Onze taal” zich door een artikel van Karl Haag in “Muttersprache”, waarin Nederlands als een ontaard Duits dialect wordt bestempeld. Volgens Haag lijdt het geen twijfel dat Nederlands van oorsprong Duits is (“Wie kommt ihr dazu die deutschen Sprachmittel so zu missbrauchen?”), maar ook hij koestert geen illusie dat er iets valt te “verbeteren” (verg. onderdeel Mogelijkheden voor een definitieve verduitsing van het Nederlands):

“Für uns ist die niederländische Sprache eine geschichtliche Merkwürdigkeit, selten mehr. Als Behälter von Geistesschätzen teilt sie eben auch für uns das Los aller Kleinsprachen.” (citaten naar Burger, Jong, 1991)

In het hoofdartikel “*Gosssprache... of grootspraak?*” slagen de redacteurs erin de wetenschappelijke waarde van Haags artikel koelbloedig te behandelen, zonder naar politieke argumenten te grijpen. In zijn antwoord noemt Haag zijn vier beweegredenen om het artikel te schrijven (waaronder Freude am Niederländischen), waarop “Onze taal” antwoordt: “Dit nu verzoent ons weer met den schrijver”.

In 1939 dwingt Haag de redactie nog eens tot het reageren. In een artikel in “Muttersprache” schrijft hij:

“Der Siegeszug der hochdeutschen Schriftsprache machte halt, nicht an der niederfränkischen Stammes- und Sprachgrenze, sondern an der holländischen Staatsgrenze” (citaat naar Burger, Jong, 1991)

De redactie reageert nuchter en wetenschappelijk, maar voor het eerst neemt ze ook de rol op van een woordvoerder van de Nederlandse taalgemeenschap:

“Deutschland heeft genoeg aan zijn eigen geestelijk bezit om het onze niet onder voorwendsels voor zich behoeven op te eischen; Nederland wenscht aan zijn eigen historie en volkskarakter vast te houden, en kan zich zelf niet beschouwen noch begeert bij anderen door

te gaan voor een bij ongeluk buiten de omheining geraakt uitgroei van den Duitschen geestelijken lusthof' (citaat naar Burger, Jong, 1991)

Inmiddels biedt de redactie zijn lezers een vijftalige argumentatiecursus voor degenen die het standpunt willen bestrijden dat Nederlands een Duits dialect is, onder de titel *Voor hen, die in het buitenland willen opkomen voor hun taal*.

In september 1939, nadat de Duitsers Polen binnenvielen, publiceert het tijdschrift het hoofdartikel "Voor het te laat is" van de diplomaat mr. F. E. H. Groenman, dat over germanismen in het Nederlands gaat^[4]. Een vaak geciteerd passage is tot vandaag toe beroemd gebleven:

"Houdt Uw taal vrij zooals gij Uw land vrij houdt. Een vrije taal in een vrij land.

Een vrije taal maakt ons onkwetsbaar; zelfs eeuwen van dwingelandij kunnen een natie niet fnuiken, die vasthoudt aan haar eigen, vrije taal.

Een onvrije taal in een vrij land heeft een ondermijnende werking, zij heeft de strekking het vrije land gedurig minder vrij te maken.

Een onvrije taal in een onvrij land... het einde."(citaat naar Burger, Jong, 1991)

Tijdens de bezetting wordt «Onze taal» veel populairder, als een van de weinige bladen die oven groot-vaderlandse onderwerpen mochten schrijven. Het blad concentreert zich, net als de hele neerlandistiek van toen, op historische en onomastische thema's.

In de tiende jaargang in januari 1941 begroet de redactie 1500 nieuwe abonees en maakt nog een keer duidelijk wat de strekking van het blad is:

«De tiende jaargang van ons maandblad zal 1500 lezers meer tellen dan de vorige; anderhalfduizend Nederlanders hebben de behoefte gevoeld zich bij ons aan te sluiten en met ons te strijden voor het behoud van onze taal. Een strijd - wij hebben het reeds gezegd - niet tegen buitenlandsche vijanden, maar tegen onze eigen tekortkomingen - onze eigen onverschilligheid, onkunde en smakeloosheid. Strijden wij zonder ophouden tegen deze euvelen, geven wij de taal weder de plaats in onze eerbied en liefde die haar, als onze moedertaal, rechtens toekomt, dan zal het goedgaan. Met haar, en met ons.

Wij heeten onze vijftienhonderd van harte welkom in onzen kring!» (citaat naar Burger, Jong, 1991)

In deze periode wordt het bestrijden van germanismen steeds algemener en sommige thema's (zoals bespreken van het nationaal-socialistische sleutelwoord *volksch*) worden bewust vermeden.

Een apart geval - *cultuur* vs. *kultuur*

Een van de zeldzame gevallen waarin de nationaal-socialistische overheid zich expliciet uitte over een taalkwestie is de discussie over de schrijfwijze van het woord "cultuur". Door een samenloop van omstandigheden valt de Duitsachtige schrijfwijze samen met de progressieve spelling die voor de bezetting (en totaal onafhankelijk van de Duitse invloeden) aan

populariteit had gewonnen, omdat de klank /k/ in het Duits consequenter “fonetisch” als k wordt weergegeven. Het gaat dus om het toekennen van nieuwe connotaties aan al bestaande taalvormen (om deze reden wordt dit geval in dit onderdeel behandeld).

Op een brede discussie over de “meer Nederlandse” spelling van dit woord reageert in 1941 de voorzitter van de Nederlandsche Kultuurkring, G.A.S. Snijder in *Volksche Wacht*:

“Men zegt of schrijft of voelt dat wie cultuur met k schrijft, de bedoeling heeft de Nederlandsche “cultuur” te verduitschen... velen menschen schijnen te denken, dat wij daardoor de Nederlandsche cultuur in Duitse cultuur veranderen –of willen veranderen” (citaat naar Groeneveld, 2001: 222)

Door de spelling met c als een gallicisme te kenschetsen (terwijl de spelling met k “uit het Germaans komt”) probeert Snijder de spelling met k als officieel te bevestigen. Hij constateert:

“Wie nu nog aan de C blijft vasthouden, distancieert hierdoor bewust de Nederlandse van de Duitse cultuur” (citaat naar Toorn, 1991, 169)

Nederlands als schoolvak

In 1940. stelt P. Jumelet voor het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming een plan op voor de nieuwe vormingsschool op “volksch-socialistische inslag”, dat in de tweede helft van 1941 gestalte kreeg in de Nederlandsche instelling voor Volksonderwijs (NIVO) (Groeneveld, 2001: 217).

De hoofdstrekking van die nieuwe instructies was dat het bij het onderwijs niet gaat om “het kweken van wetenschappelijke, maar maatschappelijke reuzen”. Dat was te bereiken door zowel het “aanvoelen en beleven” van de taal, vooral aan de hand van de “volksche” voorbeelden, zoals het oefenen van actief taalgebruik door voordrachtskunst en toneelspel.

Dat hierbij aan de taal zelf weinig veranderde hoeft men niet te zeggen.

Corpus planning

Ook niets aan de hand?

Een richtsnoer voor het nieuwe taalgebruik in de nationaal-socialistische tijden waarin concreet voorgeschreven wordt wat aan de (de structuur van de) taal moet veranderd worden, is nooit gepubliceerd. Alle veranderingen werden direct door de praktijk gedictieerd. Dat het Nederlands de woorden voor nieuwe, nationaal-socialistische begrippen^[5] moest hebben was vanzelfsprekend, dat anglicismen ongewenst waren eveneens.

Het is duidelijk dat de nieuwe, instabiele en betrekkelijk spontaan ontstane norm alleen op de nationaal-socialistische kringen betrekking had. Het taalgebruik van de rest van de taalgemeenschap veranderde in zoverre er Duitse woorden voor “oorlogsbegrippen” bij kwamen, uit loutere behoefte aan benamingen en zonder een bewust taalbeleid.

Nieuw discours

In dit onderdeel besteden we vooral aandacht aan de het taalgebruik van de nationaal-socialisten in Nederland voor en tijdens de bezetting. Het nieuwe discours ontstaat in de eerste jaren van de Nationaal-socialistische beweging en veranderde niet wezenlijk door de hele periode van zijn bestaan.

Dit taalgebruik is meestal bestudeerd aan de hand van de nationaal-socialistische pers en de toespraken van de functionarissen. Het wordt in een apart onderdeel besproken omdat het (ook) bijzonder specifiek nationaal-socialistische terminologie bevat, waar de meeste taalgebruikers nooit vertrouwd mee zijn geraakt.

Hier proberen we vooral aandacht aan de nieuwe taalvormen (woorden) te besteden, terwijl we de talrijke veranderingen van gevoelswaarde en betekenisverschuivingen buiten beschouwing laten. Dit doen we vooral omdat de omvang van de betekenisverschuivingen (bijvoorbeeld van woorden als “jood” en “propaganda”) bijzonder variabel waren binnen de taalgemeenschap, maar ook binnen de nationaal-socialistische kringen^[6] (er waren bv. nationaal-socialisten die consequent niet-antisemitistisch waren). Hoewel het geen twijfel lijdt dat de nationaal-socialisten hun eigen systeem van ideologemen ontwikkelden, is de invloed daarvan op de ontwikkeling van de taal in principe gering en ze verdwenen meteen na de oorlog of beperkten zich weer tot de nationaal-socialistische kringen, in hoeverre die er nog waren.

Archaïserend taalgebruik

Bijna alle ingrepen op de taal waren ingrepen op de woordenschat. Alleen bij de tendens van archaïsering zijn er sommige verschijnselen van andere taalniveaus. Hier gaat het in de regel om fragmenten in het Middelnederlands en quasi-Middelnederlands die als versiering van de teksten in modern Nederlands moesten dienen. In het tijdschrift “Volk en vaderland” verschijnt in de meidagen van 1940 een quasi- Middelnederlands rijmpje:

In alle druc en rou

Biet malkander de hant;

In alles zijt getrou

Gods kerk en vaderant (citaat naar Toorn, 1991, 298).

Het devies van de Nederlandsche Arbeidsdienst was “Ick dien”.

Het is duidelijk dat in dit geval geen archaïsering van de taal als geheel de bedoeling was, maar het creëren van een associatie met de vaderlandse geschiedenis.

Lexicale innovaties - Germaanse stammen

Een aanzienlijk aantal woorden die uit de moderne taal verdwenen waren, werd door de nationaal-socialisten geactualiseerd.

Een van de typisch nationaal-socialistische sjibboleth-woorden, die in het Nederlands steeds beladen is gebleven, is **sibbe**. Dit woord, ingevoerd naar het Duitse voorbeeld als een “gangbare” term voor “gezamenlijke verwanten, familie”, was en is een historisme in het

Nederlands (vooral in oud-Germaanse samenhang). Dit reeds bestaand woord verschijnt in de taal van de radicalere nationaal-socialisten in nieuwe samenstellingen zoals: *sibbekunde*, *sibbengevoel*, *sibbe-teeken*, in de afleiding *versibbing* en de namen van de nieuwe instituten van de Germaansche SS – *sibbeboek* en *sibbe-bureau* (Toorn, 1991, 107).

Al in het programma van de NSB van 1931 probeert Anton Mussert de term *stam* te actualiseren door het over de *Dietse stam* te hebben. Tot deze volksstam, d.w.z. “een geheel van door taal en/of afkomst aan elkaar verwante (volks)groepen” rekt hij Nederlanders, Vlamingen en Zuid-Afrikaners (Toorn, 1991, 107).

Diets als een synoniem voor eigen volk (met verschillende opvattingen over de omvang van dit volk) werd een van de sleutelwoorden van de NSB-ers. Het gebruik van dit woord, maar vooral van *Dietsland* en *Groot-Dietsland*, zorgde voor talrijke twisten tussen de “Dietse” NSB en “Germaanse” SS. Deze naam kreeg geen officiële status buiten de NSB-kringen.

Men had het ook vaak over *Dietse gouwen*. *Gouw* (in gewoon taalgebruik vooral een gewest van het Frankische rijk) was een van de geactualiseerde historismen, dat nooit een naam voor een bestuurlijke eenheid is geworden. Dit woord werd consequent gebruikt niet-specifiek voor landstreken (Toorn, 1991, 107) en er zijn geen pogingen geweest om het een officiële status toe te kennen.

Een andere “landnaam” is *Germanje*, de naam van het land waar alle Germaanse volken zouden wonen. Hoewel het een van de sleutelwoorden van de Germaansche SS was, werd dit woord ook door de NSB-ers regelmatig gebruikt (Toorn, 1991, 242).

Voor de grote openlucht-bijeenkomsten op het eigen terrein te Lunteren gebruikten de NSB-ers het oud-nieuw woord *hagespraak* (een bijeenkomst van Saksische boeren tot het einde van de Republiek). Een ander belangrijk begrip voor de interne communicatie in de NSB was vanaf 1933 de groet *Houzee!*, waarvan men geloofde dat het de groet van Tromp en De Ruyter was. Dit was nog een van de woorden waarmee de NSB-ers zich distantieerden van de SS-ers, die de Hitler-groet gebruikten.

Een ander typisch woord voor het partij-jargon was *kameraadske*, voor een partijgenote. Dit ouderwets aandoend woord werd niet als een archaïsme, maar als een “kernachtig Friesch woord” geprezen (Toorn, 1991, 304).

Het gebruik van de zgn. *Dietse maandnamen* werd door de NSB-ers gepropageerd. Al deze namen waren historisch gefundeerd en pas begin twintigste eeuw was definitief geconstateerd dat ze “niet eens meer worden verstaan” (Toorn, 1991, 307). In 1938 verklaart de Afdeling Vorming van het Hoofdkwartier in het tijdschrift “Ontwakend volk”:

“Hoofd afd. X vestigt er de aandacht op, dat voortaan door zijn afdeling niet meer op briefwisseling zal worden ingegaan, indien niet tenminste naast de gebruikelijke maandnamen ook nog de goed-Dietse maand-benamingen worden gebruikt. Het behoort tot de taak der Afd. Vorming te waken, dat deze benamingen niet verder in vergetelheid raken. Deze benamingen luiden:

Louwmaand (Januari)

Sprokkelmaand (Februari)

Lentemaand (Maart)

Grasmaand (April)

Bloeimaand (Mei)

Zomermaand (Juni)

Hooimaand (Juli)

Oogstmaand (Augustus)

Herfstmaand (September)

Zaaimaand (October)

Slachtmaand (November)

Wintermaand (December)

Men leere deze namen uit het hoofd en.. gebruike ze!” (citaat naar Toorn, 1991, 298)

Niet alle nationaal-socialistische bladen gebruikten deze namen. Dat de kennis van de Dietse maandnamen niet erg algemeen was, getuigt ook het feit dat ze een van de vaardigheden was die bij de proeven voor jonge leden van de Jeugdstorm getest werden.

Een nog beperktere kring was vertrouwd met de nieuwe namen van functies binnen verscheidene organisaties van de nationaal-socialisten bv. *heerbanleider*, *drost*, *baljuw*, allemaal historismen.

Lexicale innovaties – purismen

Er was ook ook een kleiner aantal nieuwe purismen, waarmee men zonder archaïsering gangbare Nederlandse woorden wilde vervangen. Toorn vermeldt o.a. *opsteller* voor *redacteur*, *opstelraad* voor *redactie*, *keervers* voor *refrein*, die enigszins populair werden, maar ook totaal mislukte innovaties zoals *schenker* voor *ober*, *pronkroom* voor *slagroom* of *luchtgastvrouw* voor *stewardess*.

Lexicale innovaties – «goed Duits»

Het aantal Duitse woorden die zonder aanpassing in het Nederlands verschijnen, lijkt tamelijk marginaal. Vooyts vermeldt, weer aan de hand van het materiaal uit de N.S.B.-bladen: *Betrieb*, *Betriebsführer*, *Ausweis*, *Kitsch en Schund*, *Hetze* en *hetzen* (Vooyts, 1946: 77).

Het gebruik van fonetisch onaangepaste Duitse namen voor SS-rangen was zeer gebruikelijk in de SS-bladen. Vaak gaat het om **Unterscharführers**, **Obersturmführers** en de **Führer** zelf.

Leenvertalingen

Het valt op dat de Nederlandse nationaal-socialisten met de taal minder ingrijpend omgingen dan de Duitse. Dit is begrijpelijk vanwege de positie die NSB-ers in Nederland vóór, maar ook tijdens de bezetting hadden. De Nederlandse nationaal-socialisten gebruikten liever reeds bekende en algemenere woorden, waar de Duitsers nieuwe woorden vormden. Bv. voor het nieuwe, nationaal-socialistische begrip van vorming (als middel van overdraging van de wereldbeschouwing) vonden de Duitsers het woord *Bildung* te eenzijdig intellectualistisch en ze gebruikten liever neologismen als Willenschulung, Charakterformung en Umerziehung (Toorn, 1991, 67) terwijl in de Nederlandse nationaal-socialistische kringen het woord vorming steeds werd gebruikt, natuurlijk met de nieuwe betekenis.

Een overgrote meerderheid van de voorlopig ingeburgerde lexicale innovaties waren leenvertalingen uit het Duits die van Nederlandse bestanddelen en volgens de Nederlandse woordvormingsmechanismen gemaakt waren. Evaluatie van zulke neologismen vanuit het huidige standpunt is een uiterst ingewikkelde kwestie, maar meestal wordt de aanwezigheid van een passend woord in de Nederlandse woordenschat als criterium genoemd. De neologismen die een al ingeburgerd Nederlands woord zouden verdringen worden overal afgekeurd. Onder de afgekeurde woorden vallen ook de woorden die volgens Duitse woordvormingsprocédés gevormd waren, als een poging tot verduitsing.

Leenvertalingen - “goed Nederlands”

De meeste leenvertalingen vallen onder deze groep. Het gaat om woorden, waarbij men aan de vorm niet op kan merken dat ze onder een vreemde invloed zijn gevormd. Technisch gezien gaat het om “goed Nederlands”

Aan de hand van de NSB-bladen vermeldt Vooyo o.a.: *leidersbeginsel* (Führerprinzip), *levensruimte* (Lebensraum), *arbeidsinzet* (Arbeitseinsatz), *gelijkschakeling* (Gleichschaltung), *studentenfront* (Studentenfront) (Vooyo, 1946: 77). Andere bronnen vermelden ook: *volksvreemd* (*volksfremd*), *volksdom* (*Volkstum*) e.z.v.

Leenvertalingen - “problematisch Nederlands”

Als de woorden die in oorlogsberichten voorkwamen en “goed-Nederlandse verdrongen” noemt Vooyo: *weermacht* (

Ook Toorn vermeldt dat er opvallend weinig echte germanismen zijn en dat zij vooral in de verhalen van frontbelevissen door Nederlandse vrijwilligers voorkomen. Hij noemt o.a. *lastwagen* (<Lastwagen), *voormarsch* (<Vormarsch), *rolbaan* (<Rollbahn), *verpleging* (<Verpflegung) voor *proviand*, *aangrijpen* (<angreifen) voor *aanvallen*, *opvorderen* (<auffordern), *omleggen* (<umlegen) voor *fusillieren*, *kopschot* (<Kopfschuss).

Spreektaal - tijdelijke tweetaligheid en nieuwe realiteit

Een aanzienlijk aantal Nederlandse arbeiders werkten in Duitstalige gebieden tijdens de bezetting. Dat had een tijdelijke tweetaligheid tot gevolg. Bij zulke sprekers verscheen een aantal “organische” germanismen. Vooyo vermeldt: *vaarkaart*, *in urlaub varen*, *lager*, *shoenflikker*, *afreis*. Al in 1946 constateert Vooyo dat het om voorbijgaande verschijnselen gaat, die snel uit het taalgebruik verdwijnen “te meer omdat van de anti-Duitse stemming na de bevrijding een niet te onderschatten tegenwerking uitgaat” (Vooyo, 1946: 78).

Een zeer beperkt aantal Duitse woorden drongen tot alle sprekers van het Nederlands door: met zekerheid kunnen we hier alleen **Ausweis** (naast volksetymologisch *uitbewijs*) en **Urlaub** (vooral in betekenis *verlof*) noemen.

Het enige Duitse woord dat rond 1940 het tot die tijd gangbare Nederlandse woord (*kazemat*) heeft verdrongen is het woord **bunker** (in betekenis “*uitgegraven verdedigingsstelling of schuilplaats*”).

Duits als vreemde taal

Al in augustus 1941 maakt de generaal-secretaris van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, Jan van Dam in een rede duidelijk dat het noodzakelijk is “dat er op den duur een toestand ontstaat waarbij elke Nederlander eenigszins vertrouwd raakt met de Duitse taal”. Hij vond het belangrijk niet alleen omdat het de mogelijkheid verhoogt “het contact en het vriendschappelijk verkeer te bevorderen, wat voor de toekomst van ons volk in een toekomstig Europa niet anders dan gunstig kan zijn”, maar ook omdat de invloeden uit het Duits op die manier het best te stoppen zijn. In dit verband maakt hij duidelijk wat voor houding de nieuwe overheid heeft tegenover de Duitse invloed:

“Er is geen twijfel aan, dat het Nederlands, ik heb dat al vaker betoogd, thans sterker dan ooit is blootgesteld aan Duitse invloed en dat die invloed voor de zuiverheid van onze taal gevaarlijker is dan bijvoorbeeld die van het Fransch of van het Engelsch” (citaat naar Groeneveld, 2001: 217).

Van Dam stelde het vak Duits vanaf het zevende jaar van de lagere school voor drie uur per week verplicht. Het voorgeschreven leerboek, *Deutsches Lehr- und Lesebuch für die Niederländische Volksschule* door C.F.E. Blijdensteib en K.E.König, werd vanaf maart 1941 op scholen verspreid.

In heel Nederland werden er ook cursussen voor volwassenen georganiseerd, meestal door de Nederlandsch-Duitse Kultuurgemeenschap en de Nederlandse Omroep. Waarschijnlijk omdat het materiaal vol nationaal-socialistische propaganda zat, liep het aantal cursisten op den duur terug.

Conclusie

Men moet concluderen dat het Nederlands in Nederland in geen enkel opzicht wezenlijk veranderde tijdens de onderzochte periode.

Het is echter fout te denken dat grote ingrepen op het gebied van de taal niet konden plaats vinden onder een nationaal-socialistische regering. Een flagrant voorbeeld van een duidelijke *language planning* tijdens de Tweede Wereldoorlog is Kroatië.

Het is al op het eerste gezicht duidelijk dat het taalbeleid niet tot de prioritaire doeleinden van de nieuwe overheid behoorde. Blijkbaar had geen van de belangrijke factoren interesse om de Nederlandse taal (of zijn positie) wezenlijk te veranderen. Noch *status planning* noch *corpus planning* werden gevoerd met als definitief doeleinde een totaal andere taalsituatie te creëren. Beide werden gebruikt om eigen principes tot uitdrukking te brengen waarbij het in een zeer beperkt aantal gevallen om een aansporing tot een concreet type taalgedrag ging.

De strijd voor taalbehoud en de zuiverheid van de taal (wat strookte met de nationaal-socialistische opvattingen over taal) was in beide gevallen de toonaangevende tendens.

Van een verduitsing kan haast geen sprake zijn. De woorden die men planmatig invoerde waren meestal juist historisch geïnspireerde neologismen en geen germanismen. Alle echte germanismen deden hun intrede spontaan en zonder dat het door een gepland taalbeleid werd gedictieerd.

Het blijft een vraag in hoe grote mate de nieuwe *language planning* tot de Nederlandse taalgemeenschap heeft kunnen doordringen d.w.z. of de meeste taalgebruikers op de hoogte waren van wat er voorgeschreven/aangeraden werd (d.w.z. of de standaardisatiekanalen überhaupt fungeerden). Het is bovendien niet vanzelfsprekend dat het bewustzijn van deze standaardisatie tot een gehoorzamen zou leiden. Het lijkt waarschijnlijker dat de meeste Nederlanders juist de door de nationaal-socialisten geprezen vormen en voorbeelden liever vermeden. Dat maakte het mogelijk dat de taal in een land waar decennia lang over het gevaar van germanismen overal gesproken en geschreven werd na vijf jaren Duitse bezetting nauwelijks anders was.

Literatuur

Burger, Peter en Jong, Jaap de. 1991. *Onze Taal tot 1952 in: Onze Taal! Zestig jaar strijd en liefde voor het Nederlands*, Sdu (de gebruikte versie is een lichte bewerking op <http://www.onzetaal.nl>)

Groeneveld, Gerard. 2001. *Zwaard van de geest*. Nijmegen: Vantilt

Toorn, Maarten C. van den. 1991. *Wij melden u den nieuwen tijd; een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten*. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij

Toorn, Marteen C. van den, Pijnenburg, W.J.J., Leuvensteijn, J.A.van, Horst, J.M. van der [red.] 1997. *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Amsterdam : Amsterdam Univ. Press

Vooyoys, Cornelis G. N. De. 1946. *Duitse invloed op de Nederlandse woordvoorraad*. Amsterdam: North-Holland Publ. Co.

[1] De fonologisch onaangepaste Duitse woorden die men gebruikt voor de begrippen direct verbonden met de oorlog (*Ausweis, Ersatz, Führer, Blitzkrieg*) of een theorie in wetenschap of filosofie (*Dasein, Ding an sich, Gestalt*) worden steeds in verband gebracht met “Duitse begrippen”. De kleine groep onaangepaste woorden die zich met de originele spelling hebben ingeburgerd (*sowieso, überhaupt, bühne, wecken*) lijkt marginaal te blijven in de Nederlandse woordenschat.

[2] Om deze reden beschouwen de moderne taalgeschiedeniswerken alleen de onaangepaste Duitse woorden als germanismen. Alleen daarom kunnen de moderne taalhistorici

concluderen dat “de hoeveelheid Duitse leenwoorden weinig indrukwekkend is” (Toorn, 1997: 559). Dat er weinig bewustzijn van de situatie in de Duitse taal is, getuigen ook ingeburgerde germanismen met een fout, zoals im Frage of unheimisch.

[3] Het gehele nummer van Volk en Vaderland van 29 september 1944 is te vinden op <http://www.kuijsten.de/ouwekranten/xk0063.html>. Hier behandelt de auteur van “De Taalhark” een aantal slordigheden in een brief.

[4] Het is interessant om te kijken naar de nieuwe germanismen die in die tijd in „Onze taal“ vermeld werden. Het gaat om woorden als *roodkool*, *roodvos* en *wildzwijnsbout*, dus relatief marginaal en in geen geval bijzonder verduitsend, vanuit het huidige perspectief althans.

[5] Vernederlandsen van de nazi-terminologie was niet het enige mogelijke procédé. In „Onze taal“ van 1934 wordt het onaangepast schrijven van Hakenkreuz bepleit. De auteurs voeren aan dat men aan de Engelsen een voorbeeld zou moeten nemen die ook the Kaiser; Herr Hitler, the Reich, the Präsident en Generalfeldmarschall schrijven en zich daarbij succesvol van ieder oordeel distantieren.

[6] Bij de gevoelswaarde van woorden was er nog minder consequentie en standaardisatie. Ook de bekende „stijladviezen“ van Goebbels vonden weinig weerklank onder de Nederlandstalige nationaal-socialisten. Een van zijn meest bekende „Anweisungen“ – die over het gebruik van het woord *propaganda* uitsluitend met positieve bijklank: „Propaganda nur dann, wenn für uns, Hetze, wenn gegen uns“ – had geen invloed op het taalgebruik in Nederland. Daar werd „propaganda“ meestal negatief gebruikt (Toorn, 1991, 70).

Tamara Britka: Allemaal delen van een geheel dat ontbreekt. Postmodernistische technieken in de werken van Jongstra, Verhelst en Nootboom

Tamara Britka

Inleiding

In bijna alle besprekingen van de hedendaagse literatuur komen we het begrip "postmodern" tegen. Het gebeurt tevens vaak dat we horen of lezen dat een kunstwerk postmodernistische kenmerken inhoudt of dat een werk een typische vertegenwoordiger van het postmodernisme is. Wat is eigenlijk het postmodernisme? Wanneer is die term en die stroming ontstaan, houdt het verband met het modernisme en hoe dan wel? Hoe en aan de basis waarvan kunnen we een roman als postmodern karakteriseren?

In deze thesis zullen de vragen in verband met het postmodernisme worden besproken aan de hand van de romans van drie Nederlandstalige contemporaine schrijvers: Atte Jongstra ("Groente"), Cees Nootboom ("In Nederland", "Het volgende verhaal") en Peter Verhelst ("De kleurenvanger"). De punten die ter sprake zullen worden gebracht zijn enkele belangrijke postmodernistische onderwerpen en technieken, die in deze romans gehanteerd worden, zoals: het wereldbeeld, het mensbeeld, de taal en werkelijkheid, metafiction, metaverhalen en intertekstualiteit. Uit boven genoemde boeken zullen de citaten gebruikt worden voor het staven van alle beweringen en bevindingen.

Dit onderzoek zal het thema postmodernisme alleen uit enkele van de vele mogelijke invalshoeken behandelen. Vandaag de dag bestaan er veel verschillende theorieën en manieren waarop dit onderwerp gehanteerd of gepresenteerd kan worden en er zijn ook talrijke deskundigen die vanuit uiteenlopende perspectieven en aan de basis van veelsoortige criteria postmodernisme benaderen en beschrijven.

De titel van deze thesis is ontleend aan een vers van een Vlaamse postmoderne dichter, Dirk Van Bastelaere, en het geeft aan dat het vaak moeilijk is om postmoderne werken eenduidig en volledig te definiëren en analyseren. Daarvoor missen ze een vast begin, een plot en een einde.

Beknopte geschiedenis van de term postmodernisme

◆Het ontstaan en de definitie van de term postmodernisme

Het begrip postmodernisme wordt voor het eerst gebruikt door de Spaanse criticus Federico de Onís in het jaar 1934, en het luidde "post-modernismo". Later komt die term in de Verenigde Staten voor onder de Amerikaanse critici, voor de eerste keer in het jaar 1942 bij Dudley Fitts als "post-Modernism", en daarna verschijnt het ook in Engeland als "Post-Modern" in het werk van de beroemde historicus Arnold Toynbee in 1947. Dus de term kwam voor de eerste keer in de literatuur voor en pas enkele jaren later in de andere kunstvormen zoals bijvoorbeeld de architectuur.[\[1\]](#)

In Nederland kwam het begrip postmodernisme in zwang in het begin van de jaren tachtig. Zoals in alle andere landen waar die term opdook, waren tevens in Nederland vele andere gelijkaardige termen in omloop om de naoorlogse, nieuwe literatuur te karakteriseren en die van de traditionele vooroorlogse te onderscheiden. De vernieuwingen in de poëzie die de Vijftigers met zich meebrachten werden "experimentele" poëzie genoemd en voor de letterkunde werden er termen zoals meta-literatuur, neo-avantgarde of zelfs "Ander proza" gebruikt. In Vlaanderen manifesteerde het postmodernisme zich eerder in de poëzie dan in het proza. Het boegbeeld van het Vlaamse postmodernisme was de dichter Dirk van Bastelaere die in 1984 debuteerde met de bundel *Vijf jaar*.[\[2\]](#)

Het is vrij moeilijk slechts één preciese definitie van het begrip postmodernisme te geven, want die kan van uiteenlopende invalshoeken evenals van verschillende criteria afhangen. Maar als we postmodernisme in het algemeen toch willen definiëren, en dan met betrekking tot de literatuur, kunnen we zeggen: postmodernisme is een literaire stroming of een verzamelnaam voor een aantal kenmerken die aan bepaalde teksten worden toegeschreven. Het meest opvallende kenmerk is het ongeloof in de grote verhalen en religieuze of politieke ideologieën. Een postmodern werk toont expliciet het fictionele karakter van de wereld die het beschrijft en ontmaskert. Er is geen orde of vast centrum meer. Alles is een oneindig netwerk van beelden en associaties. Er bestaat geen helder en allesomvattend begrip. Postmodernisme verzet zich tegen de opvatting dat de kunst hogere en tijdeloze waarden kan verkondigen en probeert alle normen en vaste systemen die tot nu toe geldig en belangrijk waren te ondermijnen.

◆Soorten van postmodernisme en hun belangrijkste vertegenwoordigers in de Nederlandstalige letterkunde

Aan de hand van hun verschillende poëtica's kunnen we minstens vier uiteenlopende soorten van postmodernisme onderscheiden:

1. existentialistisch postmodernisme, waarin vooral het subject en de taal geproblematiseerd worden;
2. een avant-gardistische variant, waartoe de popart en de kunststromingen van de jaren zestig behoren;
3. een esthetische vorm, waarin het technische literaire spel centraal staat, maar waarin geen filosofische of ideologische stellingen worden ingenomen;
4. poststructuralistisch postmodernisme, dat zich met kennistheoretische problemen bezighoudt en dat tegelijkertijd de meest intellectuele vorm van postmodernisme is.

Het is tevens mogelijk twee algemenere categorieën van postmodernisme te onderscheiden:

- niet-intellectualistisch postmodernisme, waartoe de avantgardistische en esthetische soorten behoren. De belangrijkste en meeste beroemde vertegenwoordigers ervan zijn de schrijvers van de zogenoemde generatie "Nixers" (Grunberg, Roland Giphart), maar ook een vroegere en iets oudere generatie van schrijvers die rond het tijdschrift *Barbarber* is samengekomen zoals J. Bernlef en K. Schippers. Tot dit soort van postmodernisme kan ook het zogenaamde "lulligheidsproza" worden gerekend en de schrijvers Heeresma en Luijters die in de jaren zeventig populair waren.

- intellectualistisch postmodernisme, waartoe de existencialistische en poststructuralistische varianten behoren. De belangrijkste auteurs die hier genoemd kunnen worden zijn: Peter Verhelst, Atte Jongstra, Willem Braakman, Stefan Hertmans, M. Februari, Gerrit Krol, Louis Ferron etc. Tevens tot die groep worden de auteurs rond het tijdschrift *Raster* gerekend, zoals J.F. Vogelaar, Sybren Polet en Lidy van Marissing.[\[3\]](#)

De verhouding tussen modernisme en postmodernisme

◆Algemene kenmerken van het modernisme

De literaire stroming modernisme stamt van het begin van de twintigste eeuw en bleef in zwang tot de jaren veertig. Meestal situeert men die stroming in de periode van het interbellum. Modernisme is ontstaan als een kunstzinnige reactie op het realisme. De kunstenaars begonnen nieuwe vragen aan zichzelf te stellen, niet meer hoe ze de werkelijkheid en de wereld om hen heen moeten voorstellen en beschrijven maar eerder wat er over die werkelijkheid en die wereld te zeggen is. Volgens de modernisten kan de werkelijkheid helemaal niet objectief weergegeven worden aangezien iedereen een eigen beeld van de wereld heeft en de dingen om hem heen op eigen subjectieve manier ervaart en interpreteert. De sociale en morele waarden worden aan het wankelen gebracht door de Eerste Wereldoorlog en tegelijkertijd kwam het tot de opbloei van de wetenschap en de industrie. Vooral de psychoanalyse en de ideeën van Freud hebben grote invloed op de letterkunde van die tijd uitgeoefend. Een subject vormt geen eenheid meer, er bestaat een bewuste en onderbewuste kant van het "ik", er ontbreekt een samenhang in de gedachten en gebeurtenissen.

De belangrijkste kenmerken van het modernisme zijn: de subjectieve beleving, het onderbewuste van de personages, de twijfel over de werkelijkheid en de onmogelijkheid van communicatie. Maar ook zeer opvallend en typerend voor het modernisme is het geloof in de orde van het kunstwerk dat een tegenwicht kan bieden tegen de chaos en de wanorde waarin onze wereld zich bevindt. Veel voorkomende thema's in de werken die tot deze stroming behoren zijn: seksualiteit, psychologische afwijkingen, de gedachtengang en de innerlijke wereld van de personages, criminaliteit etc.

Typische modernistische auteurs in de wereldliteratuur zijn voornamelijk in de Engelse letterkunde te vinden. Tot de meest bekende behoren James Joyce, Virginia Wolf, T.S. Eliot, Marcel Proust, André Gide, Thomas Mann en anderen.

◆Het modernisme in de Nederlandstalige literatuur

Wat het modernisme in de Lage Landen betreft, vertoont die vele overeenkomsten met de stroming in alle andere landen, maar toch zijn er enkele bijzonderheden. De beweging kwam tot stand aan het begin van de twintigste eeuw en was voornamelijk actueel tot het uitbreken van de Tweede wereldoorlog. Als een prototype van de Nederlandstalige modernistische roman neemt men vaak Du Perrons roman "Het land van herkomst" (1935). Het is mogelijk een indeling van het Nederlandse modernisme te maken, en het gebeurt met name vaak dat men binnen die beweging twee tendenzen onderscheidt. De ene is het zogenaamde radicale modernisme (of avant-garde) en de andere is het gematigde modernisme, waartoe het expressionisme en de nieuwe zakelijkheid gerekend worden.

Het typerende en bijzondere voor het modernisme in Nederland is het feit dat die beweging zich vooral op het vlak van de poëzie openbaarde. Nog een ander verschil in de verhouding tot het modernisme in het buitenland is dat die stroming in de Nederlandstalige literatuur zeer gematigd was. De poëzie uit die periode toont meer gelijkenissen met het expressionsime terwijl het proza in de richting van de nieuwe zakelijkheid gaat. De belangrijkste vertegenwoordigers binnen de Nederlandstalige poëzie zijn vooral Nijhoff en Van Ostaijen, en binnen het proza zijn dat Du Perron, Carry van Bruggen, Bordewijk en Van Wessem.

In het begin van de jaren veertig worden de vernieuwingen ter zijde geplaatst vanwege de opkomende maatschappelijke problemen en wegens de nieuwe wereldoorlog. Er wordt een nieuw tijdschrift opgericht, Criterium, met als hoofddoel een afrekening met de oude literaire waarden en principes.

◆De relatie tussen modernisme en postmodernisme

Kunnen we het begrip postmodernisme en alles wat dat met zich meebrengt aan de hand van zijn voorganger, het modernisme, uitleggen en definiëren? Zijn er enkele overeenkomsten tussen die twee stromingen en heeft het voorvoegsel "post" een rol om postmodernisme als een opvolger van het modernisme te karakteriseren en bepalen of als iets dat na de dood ervan opkomt? Hoe staan die twee bewegingen in verhouding tot elkaar?

Modernisten zijn geneigd een objectieve en natuurgetrouwe beschrijving van de wereld, zoals dat in het realisme werd gedaan, als een vervalsing van de werkelijkheid te beschouwen. Modernistische schrijvers ervoeren de uiterlijke wereld als een wanorde waarin alles fragmentarisch en chaotisch is. Volgens hun opvatting kan alleen een subject en dan nog door middel van taal een betekenis aan de dingen om hem heen geven. De orde en de samenhang tussen de gebeurtenissen in zo'n wereld kunnen door een subject aangebracht worden eerder dan dat die ordening van de buitenwereld afhangt. De taal is het instrument waarmee dat gedaan kan worden. In tegenstelling tot de modernistische literatuur worden in het postmodernisme deze mogelijkheden van het subject en de taal om een echt beeld van de werkelijkheid te geven ondergraven. Taal kan alleen nog een fictie creëren en kan geen middel voor de perceptie van de wereld zijn. In beide stromingen is een soort van twijfel aanwezig. Terwijl modernisten zich met een epistemologische twijfel bezighouden, wordt door postmodernisten een ontologische twijfel geuit. In zijn artikel over het postmodernisme in Nederland formuleert E. Ibsch de kwestie op de volgende manier: "In het modernisme vindt een rationeel-reflecterende verwerking van de epistemologische (met inbegrip van de linguïstische en ethische) twijfel plaats, terwijl de verwerking ervan in het postmodernisme van mimetische aard is."^[4] In het modernisme bevindt die twijfel zich op het meta-niveau, terwijl in het postmodernisme met de term 'mimetisch' aangeduid wordt dat de twijfel het reflecterende meta-niveau verliet en dat de personages die twijfel niet meer beschrijven of daarover nadenken maar als het ware doorleven en dramatiseren.

De verplaatsing van de twijfel had tevens een gevolg voor de lezer van postmodernistische werken. Het werd moeilijk voor een lezer om zich in de personages van zulke romans in te leven en zich met hen te vereenzelvigen, want ze zijn eigenlijk geen echte personen meer. Hij moet dus proberen een weg te vinden in een wereld van verhalen en in een oneindig netwerk van beelden, die bovendien een grote afwijking ten opzichte van onze categorieën van identiteit, tijd en ruimte vertonen. Tegelijkertijd schenden de postmodernistische opvattingen onze maatschappelijke conventies en ze rekenen met de geldige overtuigingen en ideologieën af.

Om nog een duidelijker en scherper inzicht in de verschillen tussen die twee stromingen te krijgen, is het nuttig hier naar de belangrijkste vragen te kijken waarmee hun vertegenwoordigers zich bezighouden. De dominante vragen bij de modernistische auteurs zijn: Hoe kan ik een juiste interpretatie van de wereld om me heen geven? En wat ben ik precies in die wereld, wat is mijn rol daarin? Wat kan ik over die wereld vernemen en bestaat er iemand die dat al weet? Als het zo is, hoe kwam hij het dan te weten en met welke graad van zekerheid beweert hij dat? Wat en waar zijn de grenzen van de kenbare dingen?

Aan de andere kant zijn de postmodernisten met de volgende vragen gepreoccupeerd: Welke wereld is die van ons? Wat wordt trouwens bedoeld met: 'de wereld'? Welk deel van mijzelf kan iets doen of maken in deze wereld? Welke soorten van werelden bestaan er trouwens? Hoe zijn die andere werelden geconstrueerd en waaruit bestaan ze, waarin verschillen ze met elkaar? Wat zou er gebeuren als verschillende werelden met elkaar geconfronteerd worden? Hieruit zien we hoe de epistemologische vragen naar de ontologische overgaan en hoe het wereldbeeld en de positie van het subject wijzigt.

De belangrijkste en de meest opvallende kenmerken van beide stromingen kunnen we in kaart brengen zodat we een doorzichtiger en helderder overzicht krijgen.

Modernisme	postmodernisme
vanaf het begin van de 20ste eeuw tot de jaren '40	vanaf de jaren '50 tot heden
de nadruk op het subject en een persoonlijke beleving van de werkelijkheid	afwezigheid van een echt subject en een achterdochtige houding tegenover het bestaan van een ware werkelijkheid
het geloof in de wetenschap, vooral de psychologie, en andere grote ideeën en systemen	de scepsis tegenover alle grote gedachten en het totale ongelooft in een vast centrum of een systeem, er bestaat geen echte structuur
het gebruik van de taal als een middel om de werkelijkheid te beschrijven en weer te geven	het ontkennen van de mogelijkheid van de taal om een getrouwe voorstelling van de werkelijkheid te geven
het strijden tegen de chaos en wanorde met behulp van de kunst die als een voorbeeld van een wel geordende wereld geldt	het ondermijnen van elke bestaande ordening en systematisering, het afschaffen van alle vaste waarheden en conventies
het koesteren van de epistemologische twijfel in de buitenwereld	het koesteren van de ontologische twijfel in de buitenwereld
de nadruk op de intellectuele toon en het onderstrepen van het verschil tussen de elitaire en de massacultuur	het wegwissen van de grens tussen de hoge en de lage kunst, vermenging van het intellectuele en het alledaagse
remythologisering en het gebruik van metafiction en metaverhalen	demythologisering en het afrekenen met de traditionele metafiction
Het trachten om een beter en dieper inzicht te krijgen in de wereld	Het in twijfel trekken van het bestaan van de wereld
hoop voor de lezer, literatuur als een mogelijke toevlucht	biedt geen hoop voor de lezer, literatuur is geen toevlucht meer

Om aan het einde van dit hoofdstuk nog de houding van een van de meest beroemde Nederlandse postmodernisten, Atte Jongstra, tegenover het modernisme en de modernistische auteurs aan te tonen, citeer ik een fragment uit zijn roman "Groente":

"James Joyce is een onsmakelijke auteur die er merkwaardige voorkeuren op na houdt. Zijn personages uit Dublin mogen dan een interessante nervatuur vertonen, ze stinken uit hun mond naar kool. De potten van Joyce walmen van te lang gekookte bladen, tot moes gekookte witte plakken, bittere botrytis-compote en pulp uit Savooie." [\[5\]](#)

Het mensbeeld en het wereldbeeld in de postmoderne romans

◆Het mensbeeld en de identiteit van de personages in het postmodernisme

De beschrijving van de mens gaat gepaard met zijn verhouding tot de wereld en de gebeurtenissen om hem heen. In het postmodernisme wordt zeker geen traditionele relatie tussen subject en de werkelijkheid weergegeven. Er bestaan drie traditionele visies op die verhouding:

1. subjectivistische; zegt dat de mens de wereld creëert,
2. objectivistische; verklaart dat de wereld de mens vormt en
3. dialectische; veronderstelt dat de mens wordt gevormd door de wereld die hij zelf creëert.

Geen van deze visies is geldig voor de postmodernistische opvattingen. Postmoderne auteurs geven een gefictionaliseerde dialectische visie van het subject, dat betekent dat een mens slechts een fictie wordt, een holte in een wereld van menige ficties en leegte. Met zo'n kijk op het subject worden de andere visies, subjectivistische en objectivistische, tenietgedaan. De constructie van een typisch postmodernistisch personage en dito wereld impliceert tegelijkertijd de ondermijning en de deconstructie ervan.

De identiteit van zulke karakters is gebaseerd op ficties en bestaat alleen uit een netwerk van verschillende beeldspraken. Zo een personage laat zich nooit vastleggen en omschrijven in vaste termen. In een postmoderne roman proberen de personages helemaal geen indruk te wekken dat ze echte mensen zijn, in tegenstelling tot het realisme. Ze stellen alleen een verzameling van woorden, teksten, beelden en toespelingen voor. Atte Jongstra beschrijft een vrouw in zijn roman "Groente" op volgende manier: "Ik zag een moddervette matrone van nog geen dertig. Een volzin, taal met smaak, maar niet benauwd voor een extra bijzin meer of minder."

Wat ook zeer typerend voor de hoofdpersonen in een postmoderne roman is, is het fenomeen dat ze nooit op zoek naar hun eigen identiteit gaan. Er is bijna nooit sprake van een poging om zichzelf te ontdekken, om de eigen persoonlijkheid dieper te exploreren, om een beter inzicht van hun eigen "ik" te verwerven. In de traditionele romans trachten de personages hun eigen plaats in de wereld te vinden en hun verlangens en gevoelens te definiëren. In het postmodernisme is er geen persoonlijk evolutieproces, er wordt niets uitgelegd en een figuur komt niet tot een begrip van zijn eigen persoonlijkheid. Het enige dat gebeuren kan is dat zo'n persoon uiteindelijk verdwijnt zonder enige uitleg of spoor. Op die manier wordt de traditionele zelfdefinitie via de ander ondermijnd. In "Groente" zegt Jongstra's personage:

" Het is daarbij met sommige vertellers nu eenmaal zo dat je aan een half woord genoeg hebt om je eigen plaats in hun verhalen toe te dichten. Bij een enkeling stap je erin om de hoofdrol te gaan vervullen. Omdat je er geknipt voor bent. Ik had al gauw het gevoel de lustige memorerende protagonist in de autobiografie van een ander te worden. Niks onthechts, vreemds of unheimisch aan. Het is gebeurd." [6]

Aan het begin van zijn roman "Het volgende verhaal" schrijft Nootboom dat zijn hoofdpersoon, Herman Mussert, helemaal niet zeker is wat zijn eigen identiteit betreft. Hij zegt:

"Ik bleef heel stil liggen, al was het maar om aan de gedachte te wennen dat mijn ogen misschien mijn ogen niet waren, wat natuurlijk een omslachtige manier was om te zeggen dat ik daar doodstil lag omdat ik doodsbang was dat ik iemand anders was...Want gesteld dat ik ik niet was , en dus iemand anders ("niemand" ging, dacht ik, te ver) dan zou ik bij de herinneringen van die ander toch denken dat het mijn herinneringen waren....en wie die ander ook was, hij beschikte over dezelfde eigenschappen en hield zich stil." [7]

Op een andere plaats blijkt dat dezelfde persoon weer problemen heeft met zijn identiteit, want hij weet niet met welke van zijn menige persoonlijkheden hij te maken heeft: "Sokrates is bang, Dr. Stabo durft zijn gezicht niet te laten zien, Herman Mussert weet niet of hij wel ingeschreven is...Ik moest weten welke versie van mij hier in die kamer van toen aanwezig was." [8] Iets gelijks gebeurt met Kai, een personage uit Nootboom's roman "In Nederland". Bijna aan het einde van de roman zegt de schrijver over hem:

"Kai was op hetzelfde ogenblik gelukkig en ongelukkig. Ongelukkig omdat er iets onheilspellends zit in de gedachte dat je een tijdlang een ander geweest bent, gelukkig omdat dat nu niet meer zo was." [9]

We kunnen aan de hand van de hierboven aangehaalde citaten vaststellen dat de postmoderne personages in ieder geval geen eenduidige en ronde karakters zijn. Het subject bestaat verder alleen uit de taal maar tegelijkertijd wordt die onmiddellijk uitgewist. Daarover zegt Vervaeck, een theoreticus van het postmodernisme : "Door zich af te keren van wat is en zich te richten naar wat ontbreekt, manifesteert het ik zichzelf als het ontbrekende." [10] Zo kunnen de postmoderne personages in termen van het ontbrekende beschreven worden, en precies dat maakt ze ongrijpbaar en ongerijmd voor de traditionele logica en denkwijze, die zich aan de termen van aanwezigheid houden. Het lichaam speelt een belangrijke rol bij het weergeven van de postmoderne personages en daarom wordt dit vaak als gebrekkig getekend want op die manier kan de afwezigheid die zulke figuur kenmerkt aangetoond worden. Zo zegt de hoofdpersoon uit "Het volgende verhaal": "Al onze lichamen leken in voortdurende twijfel te verkeren...zelden had ik een stelsel mensen gezien waaraan zoveel ontbrak, af en toe verdwenen hele knieën." [11] Eveneens is het hoofdpersonage uit "De kleurenvanger" van Peter Verhelst een hermafrodiet. Het is tegelijkertijd een jongen maar ook een meisje en zijn identiteit is helemaal niet helder en afgerond, het is heel moeilijk zijn geslacht te bepalen:

"Had ik nog een geslacht? Het geslacht van iemand zoals ik zit in de keel; die zwellichaampjes, die lippen die tegen elkaar aan wrijven, die tong, die huid...Als ik mijn mond genoeg opensper, kan ik mijn geslacht zien, of beter gezegd, mijn geslachten : waar de mondholte overgaat in de keel ben ik een jongetje, en dieper in de warme tunnel van de hals ga ik open en dicht als een meisje. Als ik dan zing, zijn beiden met elkaar in de weer. " [12]

In "Groente" komt het tot een versmelting tussen de tuinier (vermeende hoofdpersoon) en de groente en dat feit steunt de vaststelling dat de postmoderne figuren geen echte mensen zijn en bovendien zonder enige duidelijke en vaste eigenschappen: "Want ik spreek, als ik over mijn moestuin vertel, uitsluitend over mijzelf. En kwestie van spiegelen". [\[13\]](#) En dan verder wordt het omschreven hoe hij letterlijk een deel van zijn moestuin is geworden:

"In de roestige spiegel boven het reusachtige aanrecht was het ik die mij bezag. En wonderlijk beeld. En borstkas als een pompoen onderaan, een artisjok in 't knoopsgat, mijn hoofd gestut door een bleke aubergine en een prei, een even bleke radijs als adamsappel daartussen. Ruiken met een augurk, kauwen met doperwtten, het gehoor in knoflook gevangen, wilde haren van gebladerte en vruchten voor de sier die een kleine bloemkool aan het oog onttrokken. Er was nog vaag een naam te zien in mijn kraag van gevlochten koren. Hoe die moest luiden was mijn ontschoten en het mocht wat mij betreft alles zijn." [\[14\]](#)

◆Het wereldbeeld in het postmodernisme

Traditionele romans behandelen de wereld en de gebeurtenissen daarin op een reële en levensechte manier zodat die als herkenbaar en overtuigend voor de lezer voorkomen. De omschreven werkelijkheid en de wereld zijn geloofwaardig genoeg zodat die met de echte vergelijkbaar zijn.

In de postmoderne romans is de situatie totaal verschillend: daar gaat het namelijk om de herkenning van de fictionele en verzonnen werelden. In zulke romans gaat het niet over de alledaagse werelden maar over de werelden van andere boeken, mythologieën, films, schilderijen en nog ruimer. In het postmodernisme kunnen alleen de fictieve en de uiteenlopende technieken van de fictie herkend worden en niet de sociale of psychologische realiteit. Als we in staat zijn die fictionele traditie te herkennen dan wordt de tekst geloofwaardig.

Het ontzenuwen van de fictionele illusies is een commentaar maar tegelijkertijd een kritiek op de traditionele manier van het presenteren van de realiteit. Met die technieken breekt de postmoderne roman met allerlei maatschappelijke conventies in alle domeinen zoals godsdienst, wetenschap, kunst of politiek. Al die regels en normen zorgen voor het handhaven van de verschillende samenhangende systemen en het doel van de postmodernistische voorstelling van de wereld is al die codes en vaste stelsels te ondermijnen en te deconstrueren. Dat betekent niet dat de werkelijkheid helemaal afwezig is in een postmoderne roman, integendeel, maar slechts in de vorm van een verhaal. De wereld in een postmoderne roman wordt nadrukkelijk en expliciet voorgesteld als een boekenwereld, een fictie. Daarmee ontmaskert het postmodernisme de illusies en droombeelden die het realisme koestert en naar voren brengt. Vervaeck formuleert dat zo: "Postmoderne romans ontluisteren de "echtheid" van de fictie en ze tonen de fictionaliteit van de "echte" werkelijkheid." [\[15\]](#)

We kunnen opmerken dat de tochten die de hoofdpersoon uit "Groente" onderneemt allemaal reizen zijn door verscheidene boeken en tuinen die eigenlijk van papier zijn. Hij zegt: "Vrijwel onmiddellijk vond ik mijzelf op de terugtocht. Poriomanisch, manisch op zijn minst. Geladen zwierf ik door de boeken, tot ik eindelijk rust vond in een Frans moestuintje, beschreven in een obscuur tijdschrift, Genitron geheten." [\[16\]](#) Of zoals het hoofdpersonage van Nooteboom uit de roman "In Nederland" zegt: "Ik lees een landschap als een boek...Het heeft misschien te maken met de zogenaamde almacht van schrijvers om een wereld neer te zetten zoals hij wil." [\[17\]](#) En in "Het volgende verhaal" beseft de leraar, de hoofdfiguur, dat de

teksten die hij leest en bestudeert zijn werkelijkheid worden: "Naarmate de reis vorderde leek alles wat ik ooit als verdichtsel voor de klas had voorgedragen steeds werkelijker te worden". Of op een andere plaats in het boek: " De wereld is èèn nooit ophoudende referentie." [18]

Het blijkt dat in de postmoderne romans de wereld zich aan de fictieve brontekst weerspiegelt en niet afspiegelt, zoals dat het geval is in de traditionele literaire stromingen. Er ontbreekt een beginpunt of een vaste centrale idee waaraan de romanwereld zich zou kunnen afspiegelen. Een postmoderne roman toont meteen aan dat het om fictie gaat, dat de beschreven wereld niet echt is. De ene fictie volgt op de andere en er is geen hoogste niveau dat als een reëel frame kan dienen. De hoofdfiguur uit " De kleurenvanger" constateert: "Het is vreemd dat de wereld eruitziet zoals de wereld in je hoofd." [19]

De postmoderne roman kan als het dolen en dwalen langs de paden van het geheugen beschouwd worden, een speurtocht naar nieuwe betekenissen en manieren om onze wereld en geschiedenis te bepalen en voor te stellen. Met behulp van postmoderne middelen worden de traditionele historische classificaties ontmaskerd als een schijnorde en zinsbegoocheling; zo'n roman biedt geen begin noch geen einde. Het hoofdpersonage uit "Het volgende verhaal" merkt op: "Voor iemand die van de klassieken geleerd heeft dat verhalen een begin en een eind moeten hebben begon het somber uit te zien". Of verder zegt hij "...verzonnen geschiedenis is aantrekkelijker dan het saaie schrikbewind van de feiten." [20] Een goed voorbeeld dat de postmoderne wereld een verzameling van beeldspraken en metoniemen is evenals een oneindig netwerk van beelden, vinden we in Jongstra's "Groente", waarin zo veel verbanden tussen de groente, het boek, het geheugen en de innerlijke wereld van de hoofdpersoon worden gelegd dat die moeilijk van elkaar kunnen worden onderscheiden, vooral omdat de metaforen die men in het boek aantreft over het ene in termen van het andere spreken:

"Als ik op mijn herinneringen terugkijk, zie ik een bloemkool. Een prachtexemplaar. Zo'n halve bol die bijna uit de krop barst. Er staat van alles omheen. Prei, sla, bieten, een enkel stralend aardappelplantje, hoge kool, witlof, Jeruzalem-artisjoken: een proefje van het vele dat het zicht op de kern belemmert." [21]

Als hij over zijn bibliotheek spreekt dan gebruikt hij tevens metaforen en verwijzingen die tot een weerspiegeling leiden:

"Ik heb ze de eikenhagen om mijn tuin, die de bessestruiken tegen de herfststromen moet beschermen, tot een bibliotheek vol dode rollen zien reduceren. Wat heb je aan kasten vol spijkerharde nervatuur die nooit ontcijferd zal worden? De bladroller heeft een hoekig en kaal karakter dat zich tot een hogere macht vermenigvuldigt om ook hele eikenbossen te kunnen overzien." [22]

Een beeld wordt zo vaak gebruikt om naar verschillende dingen te verwijzen dat het geen houvast meer biedt of tot een helder begrip leidt. In postmoderne romans komen vaak bepaalde symbolen voor die zo veel betekenen dat ze uiteindelijk niets concreets voorstellen en geen bijzondere betekenis verduidelijken.

De verhouding tot de taal in de postmoderne roman

◆ De invloed van het poststructuralisme en Derrida's opvattingen over de postmoderne visie

Modernistische auteurs waren van mening dat een objectieve beschrijving van de werkelijkheid zoals realisten dat deden, slechts een vervalsing ervan betekent. Naar modernistische inzichten is de buitenwereld een gefragmenteerde wanorde waaraan alleen door een subject en door middel van taal een betekenis kan worden gegeven. In de postmoderne letterkunde wordt die mogelijkheid van het subject en de taal ontkend en ondergraven. De taal is geen betrouwbaar instrument voor het weergeven van de werkelijkheid, hij kan alleen ficties creëren. Het postmodernisme ontmaskert de illusie dat de taal mogelijkheden biedt bij het begrijpen en omschrijven van de buitenwereld.

De overtuiging dat er een onoverbrugbare kloof bestaat tussen taal en werkelijkheid stamt af van het twintigste-eeuwse denken over taal en dan vooral in de jaren zestig in de filosofie van de Franse filosoof en criticus Jacques Derrida. Derrida's opvattingen zoals ook die van andere poststructuralisten (Roland Barthes, Michel Foucault) hebben een invloed uitgeoefend op het postmodernisme. Derrida's poststructuralisme kan ook deconstructionisme genoemd worden. In zijn wijsgerige stelsel staat de kritiek centraal van het Westerse logocentrisme en van de metafysica van aanwezigheid. Het logocentrisme stelt de typisch Westerse neiging voor om bij de vraag naar betekenis van de begrippen een beroep te doen op de enkelvoudige betekenissen die achter die begrippen als aanwezig verondersteld worden. Derrida introduceerde een nieuwe term, "différence", die eigenlijk verhindert dat er ooit een werkelijke betekenis in de zin van "waarheid" ontstaat, aangezien er nooit ergens een punt komt waar de taal verlaten kan worden om een begrip te verbinden met de buitenwereld. [\[23\]](#)

Derrida's idee over de deconstructie is gericht op zijn redenering dat een tekst de betekenissen die hij in zich houdt nooit onder controle heeft. Er bestaat altijd een overschot van betekenissen die dat wat een tekst probeert te beweren ondermijnen. Tevens geeft Derrida's deconstructie aan dat teksten altijd naar andere teksten verwijzen. Een tekst heeft geen centrum en bevat geen eenduidige waarheid. Deze theorie tracht aan te tonen dat een tekst eigenlijk intertekstueel is. Die principes van de deconstructie en intertekstualiteit zijn voortdurend aanwezig in het postmodernisme. Deze ideeën beïnvloedden de houding tegenover taal in de postmoderne romans.

◆De relatie tussen taal, subject en werkelijkheid in de postmoderne romans

In elke postmoderne roman wordt de taal op twee manieren geproblematiseerd, expliciet en impliciet. De impliciete problematisering van de taal gebeurt door het gebruik van beelden die de betrouwbaarheid en begrijpbaarheid van de taal bemoeilijken. De expliciete problematisering komt voort uit de verscheidene uitspraken over taal in de postmoderne roman. Taal en werkelijkheid vallen in ieder geval niet samen, ze botsen met elkaar maar lopen tevens uiteen. De taal kan de werkelijkheid bevatten maar ze kan ze nooit perfect en betrouwbaar weergeven, want de taal voldoet niet aan haar eisen.

De postmodernistische auteurs zijn van mening dat alles al geschreven is en dat met behulp van taal alleen nog plagiaten kunnen ontstaan; niets origineels meer kan worden geschapen. Er zijn menige uitspraken daaromtrent in de postmoderne roman te vinden, zoals bijvoorbeeld in "Groente" :

"Van alle schrijverstypen veracht ik er geen zo als de compiler, die in alle hoeken en gaten van de bibliotheek naar brokstukken uit de werken van anderen zoekt en deze als graszoden in een perk, midden in zijn eigen werk plakt. Hij is niks beter dan de arbeider in een drukkerij die letters rangschikt tot een boek waartoe hij slechts met zijn handen heeft bijgedragen. Ik

zou willen dat men oorspronkelijke boeken eerbiedigde en het lijkt me een profanatie om de stukken waaruit ze bestaan weg te nemen uit de schrijn die ze bevat..." [24]

De hoofdfiguur uit "Het volgende verhaal" denkt zo :

"Alleen het geschreven bestaat, alles wat je zelf moet doen is vormeloos, onderworpen aan het rijmeloze toeval...En als het slecht afloopt klopt het metrum niet, er valt niets door te strepen. Schrijf dan Sokrates! Maar nee, hij niet, en ik niet. Schrijven als er al geschreven is, dat is voor de hoogmoedigen, de blinden, degenen die hun eigen sterfelijkheid niet kunnen proeven. Nu zou ik een tijdlang stil willen zijn om al die woorden weg te spoelen." [25]

Voor de postmodernisten is dus alles wat er geschreven wordt slechts de herhaling van het al gezegde of geschrevene. Maar elke nieuwe herhaling stelt niet de perfecte kopie van het origineel voor omdat het een variatie en tegelijkertijd een uitwissing daarvan is. De auteurs verzamelen verschillende teksten en dan selecteren en combineren ze ze op een eigenzinnige manier. Iets over die verzameling zegt de hoofdpersoon van "Groente", als hij het over een boek van Herrard van Landsberg, "Hortus deliciarum" heeft:

"Hortus deliciarum is een verre van oorspronkelijk boek. Ik heb dat nooit een bezwaar gevonden. Niemand anders dan Herrard zelf plukte haar Hortus bijeen. Ieder ander had het anders gedaan...De tekst deed er zoveel het mijne van denken - vooral het natuur-historische deel -, dat ik dergelijke valsigheidjes waarschijnlijk niet eens heb opgemerkt." [26]

Een ander kenmerk van de taal dat we ook vaak in postmoderne romans aantreffen is de verwevenheid van taal en lichaam. De aandacht voor het lichaam in het postmodernisme heeft te maken met de voorkeur voor het grenzeloze. Met de metaforische verbinding van taal en lichaam in een lichaamstaal worden de grenzen tussen de woorden en het lichaam overschreden. Postmodernisten kennen aan het lichaam een betere mogelijkheid toe dan aan de gewone taal om de werkelijkheid weer te geven. Een lichaam vervalt niet in misleidende begrippen en op die manier kan het meer zeggen en uitdrukken. De taal beschrijft het lichaam en daarmee neemt het de vormen ervan aan. Een treffend voorbeeld van die verwevenheid vinden we bij Verhelst, in zijn roman "De kleurenvanger" :

"Elke beweging die ik vanaf mijn geboorte uitvoerde was erop gericht mijn lenigheid te vergroten. Wie lenig is, ontwijkt de dood beter. Wie de dood ontwijkt wordt een legende. Kijk naar mijn lichaam...Het lichaam herinnert zich alles en zeker de eerste angst, dat ijsskoude hagedisje dat langs de ruggenwervels omhoogschoot, zich door je achterhoofd boorde en zich daar onder het been van je schedel verschool." [27]

De postmoderne taal is een onophoudelijk en eindeloos netwerk van doorverwijzingen van taal naar lichaam of van mens naar wereld. De ene beeldspraak volgt de andere en er is nooit een uiteindelijke bestemming of een eenduidige betekenis.

Metafiction en metaverhalen in de postmoderne romans

◆ Het definiëren van de termen metafiction en metaverhaal

Met de *roman nouveau* verscheen een eerste metafictionele stroming en sindsdien is metafiction een belangrijk kenmerk van de Westerse literatuur geworden. Metafictionaliteit is het opzettelijke en voortdurende verwijzen naar het kunstmatige en fictionele karakter van een

verhaal om op die manier de verhouding tussen de werkelijkheid en de fictie erin aan de orde te stellen. De oorsprong van de term metafiction is analoog met het begrip "metataal" dat door de taalkundige Hjelmslev in 1961 geïntroduceerd werd. Hij definiëerde metataal op volgende wijze: "Een taal die niet verwijst naar de niet-talige voorwerpen, gebeurtenissen, et cetera in de werkelijke wereld, maar die verwijst naar een andere taal." [28] In metafiction verwijst de fictie in de roman naar het fenomeen van de fictie, haar ontstaan en karakteristieken, en niet naar de werkelijkheid.

Er kunnen twee soorten van metafiction onderscheiden worden, een expliciete en een impliciete. Als we met een expliciete metafiction te maken hebben, dan gaat het om de uitspraken over het proces van het schrijven en lezen, maar ook om een parodie die direct iets over de geparodiëerde tekst zegt.

In een impliciete fictie zijn de uitspraken over het schrijven en lezen vervangen door de opvoering van de fictie. In een postmoderne roman is het soms moeilijk die twee soorten van elkaar te onderscheiden want vaak gebeurt het dat die twee gecombineerd worden.

Dankzij het gebruik van de metafictionele technieken in de postmoderne romans wordt de relatie tussen literatuur en werkelijkheid problematisch. Zulke teksten bouwen een geloofwaardige fictionele wereld op met het doel de lezer met de aard en functie van die wereld te confronteren. De lezer wordt betrokken in een fictieve omgeving waarin toch enkele kenmerken als realistisch en herkenbaar kunnen worden gekarakteriseerd, maar die gericht zijn op het benadrukken van de kunstmatigheid van die vertrouwde en bekende achtergrond. Op die manier wordt de aandacht van de lezer gevraagd om al die verholde boodschappen te herkennen die de vertrouwde principes ondermijnen. Een postmoderne roman kan beter begrepen worden als de lezer met zo'n voorkennis en waarschuwing het lezen begint. In verband met dit onderwerp stelde Brakman, een beroemde postmoderne Nederlandse schrijver, vast: "In deze tijd kun je toch niet meer op zinnige wijze verlangen dat een schrijver de naïviteit heeft te denken dat hij zoiets als een werkelijkheid schept. Dat moet hij doorbreken, door vormveranderingen [...] maar ook dat wij als schrijvers de geborgenheid van het lezen niet meer toestaan. De bijna vrijblijvende contemplatieve houding van de lezer, die is irritant geworden ... maar waar de werkelijkheid toch iets (sic) of wat schizofrene en absurde trekken heeft aangenomen, daar ga je toch niet naadloze gehelen van maken, de lezer laten schuilen onder de paraplu van de almachtige verteller? Dat kan niet meer." [29]

Het meta-verhaal ontstaat als een al bestaand en bekend verhaal herschreven wordt. De herschrijving van een vroegere tekst is één van de metafictionele technieken die daartoe dienen om de fictieve werelden bloot te leggen en alle illusies omtrent de waarachtigheid en juistheid van een verhaal te ontmaskeren. Meta-verhalen zijn dus de herschrijvingen van bestaande romans, sprookjes, mythen, legenden of toespelingen en commentaren op films, historische en politieke gebeurtenissen. Als de grondslag voor het opbouwen van een meta-verhaal worden getrouwe achtergronden en personages gebruikt maar tegelijkertijd worden die in een andere context of situatie gesitueerd zodat op die wijze de fictionaliteit van het al bekende verhaal aangetoond kan worden. Alle perspectieven en wereldbeelden die in de postmoderne romans voorkomen zijn discours die beschikbare gegevens op een bepaalde manier ordenen, eerder dan een subjectieve beleving van de wereld, zoals het geval is in de modernistische romans. Met behulp van een meta-verhaal worden tevens de conventies, het systeem van normen en waarden of de volledige sociale toestand van de gebruikte basis bekritiseerd en ondermijnd. Een meta-verhaal brengt onmiskenbare waarheden en feiten aan het wankelen.

◆ De metafiction in Nootbooms roman "In Nederland"

Cees Nootbooms roman "In Nederland" is eigenlijk een herschrijving van Andersens sprookje "Sneeuwkoningin". De roman bevat een aantal reflecties op dit genre waarmee de verteller zich voortdurend met het handelingsverloop bemoeit en op die manier de continuïteit van het verhaal onderbreekt.

Aan het begin van de roman suggereert de schrijver al dat het over een sprookjesachtige vertelling zal gaan, met de aanvangswoorden: "Er was eens een tijd die volgens sommigen nog steeds voortduurt. In die tijd was Nederland veel groter dan nu. Anderen ontkennen dat, en weer anderen zeggen dat die tijd weliswaar bestaan heeft maar niet tot nu toe geduurd."[\[30\]](#). En op een andere plaats bevestigt hij: "Als je eenmaal gezegd hebt er was eens dan heb je daarmee een buitentijdelijke en buitenterritoriale werkelijkheid geschapen waarin alles mogelijk is."[\[31\]](#) Dientengevolge eindigt de roman op een manier die typisch voor sprookjes is, maar nu blijkt dat de schrijver zich in een sprookje bevindt want hij zegt: "En ik zat daar nog lang en gelukkig."[\[32\]](#). Hiermee wordt een belangrijke poëtische opvatting van het sprookje gerespecteerd, namelijk dat in een sprookje alles gedictieerd wordt door de afloop van het verhaal: ongeacht wat erin gebeurt moet het een gelukkig einde hebben. Tevens volgen de beschrijvingen van de hoofdpersonages de conventies en de regels van een sprookje; ze worden zo gepresenteerd, met een commentaar van de auteur erbij:

"We bevinden ons binnen de Europese cultuur, dus voor een schrijver is er weinig eer aan te behalen, de terminologie staat vast sinds er geschreven wordt. Lucia's haar was goudblond...Zij had helderblauwe ogen als een zomerlucht, haar lippen waren rood als kersen, haar tanden wit als sneeuw. Wie daarvoor andere woorden gaat zoeken is gek. Cultuur is een code. Armzalig de landstreken waar geen perziken bestaan, want daar zou men niet geweten hebben hoe haar huid te beschrijven(19)...Kai was gespierd zoals die twee bronzen beelden...Als Lucia's haren zo blond als gouden koren waren, dan hadden de zijne sinds de middeleeuwen de kleur van raveveren, zo zwart dat het oog er een paarse glans in ziet."[\[33\]](#)

Nog een metafictionele trek die we in dit boek kunnen aantreffen zijn de onophoudelijke commentaren die de schrijver op zijn werk levert. Op die wijze wordt de werkelijkheidsillusie verstoord en tevens wordt de fictionaliteit van de handeling benadrukt. De auteur mengt zich in het verhaal en toont opvallend aan dat hij een schepper is die daarom alle macht heeft om te besluiten wat er verder zal gebeuren en hoe. Na het beschrijven van de gebeurtenissen levert hij er zijn commentaren op. Dit procédé wordt ook zelfreflectie genoemd. Zulke voorbeelden treffen we aan in dit fragment:

"Schaam je toch niet man, vertel gewoon je verhaal! Dit zeg ik tegen mezelf, hier in Zaragoza, of liever tegen een deel van mezelf...Hoe kan het nu dat ik ook zie wat er achter in die loge gebeurt? Domme vraag, en te laat. Hoe kan het dat ik mee op reis ben gegaan, dat ik gezien heb wat Kai niet eens zag, dat de grenswachter Lucia schofferde, hoe weet ik wat ze denken?...Het ondermijnt het geloof, het bederft het genot. Hierna zal ik het niet meer doen. Disruptie is het, ordeverstoring, slecht wegdek."[\[34\]](#)

Ook op een andere plaats in de roman zegt hij: "Ik heb hem tenslotte zelf bedacht, want wie anders besluit dat hij nu, op zijn tenen om Lucia niet te wekken, door de kamer loopt om naar beneden te gaan."[\[35\]](#) De schrijver koestert geen illusies over het sprookje van Kai en Lucia dat hij vertelt, want zoals hij beweert zijn sprookjes "gesloten systemen" en daarom kan een sprookje alleen op een fictioneel niveau iets zeggen. Het is een vervorming en kan slechts iets

over die vorm verduidelijken. Met andere woorden, als er geen verhouding bestaat tussen de werkelijkheid en het verhaal kan een verhaal alleen iets zeggen over zijn eigen vorm of over vorm in het algemeen.

Het hoofdpersonage uit "In Nederland", Tiburón, vestigt onze aandacht enkele keren op de verschillende ontologische niveaus binnen de roman. Dat kunnen we merken als de clown, Anna, zegt:

"Ik geloof niet in sprookjes... Het liefst zou ik natuurlijk met die vrouw praten over het verschil tussen verhaal, werkelijkheid en sprookje, maar dat kan nu niet, want zij zit er in, in deze sprooc. En ik niet, ook al lijkt het er soms op. Sprookjes worden niet onderbroken, Tiburón, zeker niet door iemand die ze vertelt...Waar is je hoofd. Tiburón?" [\[36\]](#)

Vervolgens zegt de schrijver nog: "Het sprookje is een schimmel van de werkelijkheid. Travestie, apologie, schimmel, ziekte, caricatuur." [\[37\]](#) Het feit dat aan het einde van de roman de verteller zelf zich in het sprookje blijkt te bevinden breekt alle illusies over het bestaan van een vaste en ware werkelijkheid.

Intertekstualiteit in de postmoderne romans

◆Het begrip intertekstualiteit en zijn belang voor de postmoderne romans

Intertekstualiteit is een verschijnsel dat literaire teksten delen en nagalmen van andere teksten en bronnen bevatten. Intertekstuele verbanden in een tekst kunnen in volgende vorm voorkomen: als citaat, motto, allusie, parodie, plagiaat, etc. Intertekstualiteit impliceert dat een tekst alleen gelezen kan worden in voortdurende relatie tot andere teksten die het culturele stelsel vormen waarin die tekst fungeert.

De intertekstualiteit is een zeer belangrijk kenmerk van het postmodernisme omdat ze zowel wat de vorm als wat de inhoud betreft voor de samenhang zorgt, maar tegelijkertijd ook voor de openheid en de onophoudelijke doorverwijzing. De wereld van de postmoderne romans wordt voorgesteld als de opvoering van een tekst; de teksten brengen andere teksten met zich mee en op die wijze gaat het vertellen voort. De postmoderne metafictionele vertoont eveneens intertekstuele kenmerken want de metatekst behandelt de basistekst niet als een verhoog, maar als een voortdurende wisseling en uitwisseling die de grenzen tussen de teksten afschaft. De postmoderne romans doen uitvoerig beroep op de literaire traditie en daarbij reïnterpreteren en ondermijnen ze die teksten samen met de bijbehorende traditie. Dat resulteert in deconstructie en ironisering van de vaste literaire en historische waardesystemen. Daardoor vervaagt de grens tussen de lage en hoge cultuur. Op het gebied van intertekstualiteit in het postmodernisme manifesteert dit zich onder andere in het gebruik van genres die niet tot de literaire canon gerekend worden.

De populaire bronnen en teksten waaruit de postmodernisten hun intertekstuele referenties overnemen zijn meestal: de klassieke mythologie, de christelijke teksttraditie, de boeken die tot de wereldliteratuur behoren, bekende sprookjes en legenden, schilderijen, films, wetenschap, filosofie, psychologie etc.

◆ Voorbeelden van intertekstualiteit in de postmoderne romans

De sprookjes van Andersen worden opgenomen in het intertekstuele spel, zowel in Nootebooms roman "In Nederland", waarin het sprookje "Sneeuwkoningin" aan bod komt, als in Verhelsts roman "De kleurenvanger", waar er gebruik werd gemaakt van "De kleine zeemeermin". Het meisje uit Verhelsts roman wordt een zeemeermin na het springen van de brug. Sindsdien beweegt ze zich door het water en volgt de jongen op zijn reis door verschillende landen. Ze kon in de rivier ademen en ze blijft daar voortleven zonder enkele moeite. Aan het einde van het verhaal trekt ze ook de jongen in het water en ze blijven daar samen, gelukkig en veilig:

"Hoe diep kun je zinken? Tot je de bodem hebt bereikt. Een wolk van luchtbellens als sterren om je heen...En terwijl ze me kust, wiegen de eerste kleurenslierten uit de korf vandaan, slierten die zich een weg zullen zoeken naar het wateroppervlak. We kussen. Ik bind haar haren om mijn hals en sla mijn armen om haar middel. Ze glimlacht en hapt de laatste luchtbel van mijn mond....Ze ademt in en uit...In.Uit...Ze zal mijn longen zijn."[\[38\]](#)

Aangezien ze zich aan het einde van de roman in het water verenigen, verwijst die versmelting naar de mythe van Hermaphroditus, een androgyne god uit de Oriënt (het meisje is bovendien ook androgyne). Hermaphroditus werd door de verliefde nimf Salmacis in het water getrokken en toen ze hem omhelsde versmolten hun lichamen tot een dubbelslachtig wezen. Het meisje zegt over zichzelf: "In mijn keel ben ik een jongentje en een meisje die met elkaar in de weer zijn...Je wordt door hen bezeten: vooraan door het meisje, achteraan door de jongen."[\[39\]](#)

Er zijn ook andere mythen uit de Griekse oudheid die in "De kleurenvanger" worden gerecycleerd in een fragment over een jongen die op zoek naar Atlas gaat. In dit verhaal komen er meerdere mythologische wezens voor zoals Atlas, Perseus, Icarus, Prometheus en Medusa:

"En de vader las voor over Atlas. Hoe die de heilige tuin met de gouden appels bewaakte. Op een dag werd Perseus, die op wolken reisde, door de wind naar de tuin gedreven. In zijn tas bewaarde hij het afgehakte hoofd van Medusa, wier ogen iemand met een blik in steen konden veranderen."[\[40\]](#)

Verhelst verandert het mythische Atlas-verhaal als hij de jongen inzet. De jongen gaat namelijk op zoek naar Atlas. Toen deze de Griekse held vermoordde werd de reuzin op hem verliefd en ze bleven samen. Verder blijkt het dat de jongen Icarus is: "De jongen hield ervan te dromen dat er vleugels uit zijn eigen schouderbladen groeiden. Dat hij de hemel beklom. Tot bij de sterren...De jongen heette Icarus."[\[41\]](#) Tevens last hij de mythe over Prometheus in, maar die is enigszins veranderd: van Prometheus wordt gezegd dat hij een dwerg is. Eigenlijk schrijft hij zo: "De reuzin hield het meest van het sprookje over een dwerg die het vuur stal van goden."[\[42\]](#)

In Jongstra's roman "Groente" vinden wij ook menige voorbeelden van het gebruik van andere bronnen of andere reeds bestaande verhalen. Ergens in de roman is het duidelijk dat hij gebruik maakt van Jules Vernes' "Reis om de wereld in tachtig dagen":

"Jules Verne schreef in 1872 een boek dat hen had kunnen voorlichten, een satire die ongetwijfeld hun professionele woede zou hebben gewekt: *Reis om de wereld in tachtig dagen*. Hoofdpersoon Philius Fogg mag dan een dankbare gebruiker van hun produkt zijn tijdens zijn punctuele rondzwerving... Fogg verplaatste zich niet alleen in geografische

opzicht. Hij trok in zijn verhaal ook de geschiedenis tegemoet. Dat Fogg met zijn reisrichting een volle 24 uur won, gebruikte hij om een weddenschap te beslechten. Dit idee is misschien nog wel het belangrijkste uit het oeuvre van Jules Verne: het is mogelijk in de tijd te reizen."[\[43\]](#)

Op een andere plaats in de roman komen we bepaalde personages en beschrijvingen tegen die aan het verhaal van Pinocchio doen denken. Er is sprake van een monnik die op zijn reis naar Rome een man ontmoet die Vossembrini heet en die in het gezelschap van nog een man reist die Petkov heet. Beide dragen pijen en mutsen, ze zijn gesteld op spek en vet, en ze blijken bedriegers te zijn. Die personages stellen de zinspeling voor op de vos en de kater uit het Pinocchio-verhaal:

"Uiteindelijk, in Noord-Italië, kwam een baardig type op mijn weg. Hij stelde zich voor als Vossembrini, keek me van onder een puntmuts met troebel oog aan en zei zich bij mij aan te willen sluiten...Het kwam mij nogal opdringerig voor, maar wie was ik om zijn gezelschap, samen met dat van een identiek behaard en gekleed type, uit te sluiten?...Vossembrini en zijn metgezel, een Roemeen die zich Petkov noemde, deden zich tijdens lange afstanden aan mij voor als toegewijde franciscanen..."[\[44\]](#)(18-19)

Maar in hetzelfde fragment verwijzen de intertekstuele verbanden daarenboven ook nog eens naar de Roemeense dictator Ceaușescu, want diezelfde Petkov ("een Roemeen") wijst naar zichzelf en zegt: "Capuzinescu."

Tijdens dezelfde reis ontmoet de hoofdfiguur van "Groente" nog een man die op de heilige Franciscus van Assisi alludeert:

"Ik hoorde veel moois over Franciscus, het kled der armoede en de nederigheid van de man daarin...Gelukkig had ik ook over Franciscus vernomen dat hij in 1226 zou sterven...Ik dacht vaak vooruit aan Franciscus' sterfdag: 4 oktober,ierendag!..In de groentetuin die Franciscus volgens mijn inlichtingen ten minste enkele jaren met grote toewijding heeft beheerd, moet hij proeven hebben gedaan met de Egyptische wijze van opschieten."[\[45\]](#)

Op een andere plaats treffen we beschrijvingen aan waarin de christelijke traditie wordt gebruikt en geparafraseerd. Daarmee ondermijnt Jongstra de heiligheid van de bijbel door haar met culinaire werken te confronteren. Er komen zinnen uit de Openbaring aan de orde en die worden geïroniseerd en gebanaliseerd:

"Toen scheurde het zwerk. Van onder Cassianus' pij werd uit alle macht gebazuind en getrompetterd, gevolgd door een ruitelij van slaande en brekende klanken. Ik zag er paarden en mannen met vurige borstwapens in oker en kastanjebruin naast, rook en zwavel uit alle zichtbare monden...Ook al in barensnood, Jezus."[\[46\]](#)

In Nootebooms roman "Het volgende verhaal" wordt de opbouw van de klassieke mythologie gebruikt. De hele reis van de hoofdpersoon, Herman Mussert, vanaf Amsterdam naar Lissabon, lijkt op Phaëthons rit in de zonnewagen, een verhaal uit Ovidius' "Metamorphoses":

"Maar wat ik ook wilde, vliegen, zwemmen, zingen, denken, het lukte niet meer. De grootste armen van de wereld hadden mij opgetild in Amsterdam en zo te zien weer neergelegd in een kamer in Lissabon. Ze hadden me geen kwaad gedaan. Ik had nergens pijn. Ik had ook geen, hoe zal ik het zeggen, verdriet. En ik was niet nieuwsgierig, maar dat komt misschien door

mijn dagelijkse omgang met Ovidius' *Metamorfosen*. Zie boek XV, vers 60-64. Ook ik heb mijn bijbel, en hij helpt echt.[\[47\]](#)

Tevens in andere delen van het verhaal komen we de mythische Metamorfosen tegen. De wereld wordt daarmee verweven:

"Natuurlijk zouden er nieuwe, even toevallige constellaties (...) ontstaan, maar wie zou die namen geven? De mythologie die mijn leven beheerst had zou dan definitief ongeldig geworden zijn, dat was ze nu al, ze werd eigenlijk voor de wereld alleen nog in stand gehouden door die constellaties. Namen ontstaan alleen maar zolang iets leeft. Omdat dat sterrenbeeld er nog was, werden mensen gedwongen over Perseus na te denken, wisten zij nog, zoals de captain, dat hij het afgeslagen Gorgonenh hoofd van de Medusa in zijn hand hield, en het was haar boze oog dat naar ons knipoogde, kwaadaardig, tartend, voor het laatst gevaarlijk"[\[48\]](#)

De intertekstualiteit zorgt ervoor dat elke tekst eigenlijk een mozaïek van teksten is. Het is moeilijk zich in de rol van een goede lezer te bevinden want er worden hoge eisen aan hem gesteld, als hij zo'n tekst wil volgen en begrijpen. De lezer van een postmoderne roman wordt binnengesleept in een doolhof van verschillende teksten en hij moet proberen een goede uitweg daaruit te vinden.

Conclusie

Aangezien postmodernisme een echt labyrint van beelden, betekenissen, intertekstuele referenties en herschrijvingen is, is het geenszins makkelijk er een beknopt en kernachtig overzicht van te geven. Wie eenmaal de postmodernistische doolhof binnentreedt, wordt meegesleept door al die chaos en wanorde die daarin heersen. Het eindeloze netwerk van beelden neemt ons mee op een dooltocht, zonder doel, zonder begin en zonder einde.

Van een lezer worden vele vaardigheden vereist als hij een postmodernistisch werk op de juiste manier wil begrijpen. Hij moet (voor-)bereid zijn om metafictionele en intertekstuele raadsels op te lossen en dat vergt een bepaalde voorkennis en belezenheid.

Aangezien postmodernisten nergens meer in geloven, en geen hoofdidee hebben, dat als centrum of uitgangspunt kan dienen, confronteren ze ons met een wirwar van gedachten en perspectieven. Er is geen sprake meer van traditionele en afgeronde personages, van herkenbare werelden, of grote ideologieën. De taal is ook geen betrouwbaar middel meer om daarmee werkelijkheid weer te geven of een levensbeschouwing uit te drukken, want de taal is slechts een oneindig netwerk van verwijzingen die nooit tot een vaste en eenduidige betekenis leiden. Er is geen mogelijkheid zich in zulke romans in te leven of zich met zulke personen te vereenzelvigen. Zij bieden geen toevlucht of troost.

Het postmodernisme heeft niet tot doel antwoorden te geven of orde te brengen in onze chaotische dagdagelijkse werkelijkheid. Het enige wat we van het postmodernisme kunnen verwachten en krijgen is nóg een onbeëindigd verhaal, dat slechts het volgende verhaal is.

- [1] D'haen, Bertens, 1988, p.12
- [2] [http:// www.ned.univie.ac.at/lic/stroemung.asp?str_id=19](http://www.ned.univie.ac.at/lic/stroemung.asp?str_id=19)
- [3] Vervaeck, 1999, p.10-11
- [4] http://www.dbnl.org/tekst/ibsc001post01_01
- [5] Jongstra, 1991, p.184
- [6] Jongstra, 1991, p.142
- [7] Nootboom, 1991, p. 8-9
- [8] Nootboom, 1991, p.26
- [9] *ibid*, 1984, p.138
- [10] Vervaeck, 1999, p.73
- [11] Nootboom, 1991, p.
- [12] Verhelst, 1996, p. 29
- [13] Jongstra, 1991, p. 14
- [14] Jongstra, 1991, p. 196
- [15] Vervaeck, 1999, p.15
- [16] Jongstra, 1991, p.130
- [17] Nootboom, 1984, p.15
- [18] Nootboom, 1991, p.79
- [19] Verhelst, 1996, p.152
- [20] Nootboom, 1991, p.23
- [21] Jongstra, 1991, p.11
- [22] *ibid.*, 1991, p.182
- [23] D'haen, Bertens, 1988, p. 63
- [24] Jongstra, 1991, p.116
- [25] Nootboom, 1991, p.25

- [26] Jongstra, 1991, p.193
- [27] Verhelst, 1996, p.244
- [28] D'haen, Bertens, 1988, p.105
- [29] D'haen, Bertens, 1988, p.104
- [30] Nootboom, 1984, p.7
- [31] ibid, 1984, p.139
- [32] ibid, 1984, p.151
- [33] Nootboom, 1984, p.21
- [34] ibid, 1984, p.64
- [35] ibid, 1984, p.50
- [36] Nootboom, 1984, p.77
- [37] ibid, 1984, p.75
- [38] Verhelst, 1996, p. 298
- [39] ibid, 1996, p.218
- [40] ibid, 1996, p.260
- [41] Verhelst, 1996, p.263
- [42] ibid, 1996, p.263
- [43] Jongstra, 1991, p.42-43
- [44] Jongstra, 1991, p.18-19
- [45] ibid, 1991, p.15-29
- [46] ibid, 1991, p.154
- [47] Nootboom, 1991, p.18
- [48] ibid, 1991, p.65

Bibliografie

1. **Bertens, H. & D'haen T.** 1988. *Het postmodernisme in de literatuur*, 1ste druk. Amsterdam
2. **Vervaeck, B.** 1999. *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*, 1ste druk. Brussel
3. **Jongstra, A.** 1991. *Groente*, 1ste druk, Amsterdam
4. **Verhelst, P.** 1996. *De kleurenvanger*, 1ste druk, Amsterdam
5. **Nooteboom, C.** 1991. *Het volgende verhaal*, 1ste druk, Amsterdam
6. **Nooteboom, C.** 1984. *In Nederland*, 2de druk, Amsterdam
7. [http:// www.dbnl.org](http://www.dbnl.org)
8. [http:// www.ned.univie.ac.at](http://www.ned.univie.ac.at)